Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

ТЫВА

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 177 (15397) ◆ 1994 чылдың ноябрь 1, вторник ◆ Ат салган шагы 22.00. ↕ Садар өртээ 200 рубль.

Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдериниң күрүне программазының (кол угланыышкыннар болгаш бирги ээлчегде хемчеглер) дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1994 чылдың сентябрь 30. № 417. Кызыл хоорай.

«Реформаларны хөгжүдер, 1994-1995 чылдарда Россияның экономиказын быжыг туруштуг болдурар» Россия Федерациязының Сайыттар Чөвүлелиниң — Чазааның Программазын, «Экономиканы демонополизастаарының база Россия Федерациязының рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдериниң Күрүне программазының (Кол угланыышкыннар болгаш бирги ээлчегде хемчеглер) дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылдың март 9-та № 191 доктаалын боттандырар база Тыва Республиканың рыноктарынга конкуренцияны (адааннажылганы) хөгжүдеринге эргежок чугула эрге-хоойлу, организастыг болгаш экономиктиг байдалдарны тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдериниң күрүне программазын (кол угланыышкыннар болгаш бирги ээлчегде хемчеглер) бадылаар, ону оон ынай Күрүне программазы деп адаар (мында кошкан).

2. Күрүне программазын боттандырарын Тыва Республиканың Экономика яамызынга, Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелинге, яамыларга, ведомстволарга, республиканың хоорайлар болгаш кожууннар чагыргаларынга хүлээндирер.

3. Тыва Республиканың Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле комитеди Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаар болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдер сорулгалыг фондуну тургузар болгаш сайгарлыкчы чорукту деткииринге көрдүнген инвестицияларның 20 хуу хемчээлдиин ол фондуже шилчидер.

Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелели экономиканы демонополизастаарының болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң фондузунуң дугайында Дүрүмнү бир ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле киирип келир.

4. Тыва Республиканың Экономика яамызы Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелели-биле, Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар күрүне комитеди-биле демнежип алгаш, Тыва Республиканың рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдеринче угланган тускай хемчеглерни адырлар болгаш кожууннар деңнелинге чорударындан экономиктиг уржуктарны кыска хуусаада болгаш узун хуусаада баш бурунгаар тодарадып көөрүнүң методиктиг сүмелерин 1994 чылдың ноябрь 1-ге чедир ажылдап кылыр.

5. Статистиканың Тыва республика эргелели Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республикада Национал банкызы-биле, Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелели-биле демнежип алгаш, Тыва Республиканың рыноктарында конкуренция хөгжүлдезиниң дугайында квартал санында статистика отчедун белеткээрин, ону чыл санында чыырын болгаш киирип келирин хандырар.

6. Тыва Республиканың Саң яамызы, Тыва Республиканың Экономика яамызы, Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелели Күрүне программазының норматив-методиктиг, информация, кадр болгаш техниктиг хандырылгазын тургузар талазы-биле 1994 чылда хемчеглерни база ооң шугуму-биле боттандырар экспертизаны чорударын акшаландырар дугайында айтырыгны 1994 чылдың IV кварталында чугаалажып көөр.

7. Тыва Республиканың Саң яамызы республика бюджединиң төлевилелин тургузарда, Күрүне программазын боттандырарынга эргежок чугула саң-хөө курлавырларын баш бурунгаар айтыр.

8. Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдериниң Күрүне программазын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

9. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының экономиктиг реформа килдизинге база Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелинге хүлээндирер.

Ш. ООРЖАК.

ШААЖЫЛАТТЫРГАННАРГА ТУРАСКААДЫП

Октябрь 29-та Кызыл хоорайның болгаш республиканың амыдыралынга база бир онза болуушкун болган. 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага болуп турган репрессияларга таварышкаш, актыг черге амы-тынындан чарлып, кара-бажыңнарга үр үеде олуруп чорааннарга тураскааткан митинг болгаш репрессияларга таварышкаaннарның төөгүзүнүң республика музейиниң ажыдыышкыны болган. Аңаа актыг черге буруудаттырган, амы-тынындан чарылганнарның ажы-төлү, хөй-ниити организацияларының төлээлери, «Мемориал» ниитилелдиң кежигүннери, Кызыл хоорай чагыргазының удуртукчулары, республиканың Чазааның болгаш Дээди Хуралдың төлээлери киришкен.

Тыва Республиканың Президентизиниң Кызыл хоорай чагыргазында төлээзи, хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы С. Н. Аракчаа митингини ажыткан болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шырапка сөс берген.

— Хүндүлүг чоннум! Календарьда октябрь 30-нуң хүнүн Бүгү-россияның репрессияларга таварышкаaннарга сактыышкын хүнү кылдыр чарлаандан бээр ам үш чыл болуп турар-дыр. Бөгүн шаандагы кадыг-дошкун репрессияларны база катап сактып, мында чыглып келгенивистиң ужуру-даа ында. Тывага болуп турган ханныг репрессияларга таварышкаaннарны агартырының болгаш оларның ажы-төлүнге материалдыг болгаш моральдыг дуза кадар талазы-биле республика комиссиязы база «Мемориал» ниитилел дугуржуп чугаалашкаш, бо музейни октябрь 30-нуң хүнүнге уткуштур ажыдар деп шиитпирлээни таварылга эвес. Музейни тургузар дээш комиссия база репрессияларга таварышкаaннарның ажы-төлү, республиканың Чазаа хөй чүүлдерни кылганын демдеглээр бодаан мен. Бо талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның тускай доктаалы-даа үнген, буруудаттырганнарның даңзызын республиканың солун, сеткүүлдеринге үндүрген. Чамдык өг-бүлелерге чиңгелделерни, акша-төгерикти-даа аңгылап бээрин көрген болган. Ол ажыл ам-даа уламчылаар. Чоокта чаа Кызыл хоорай чоогунда Маңган-Элезиннерден репрессияга таварышкаш шаажыладып өлүрткен кижиниң сөөгү тывылган. Ооң ат-бажы билдинмес-даа болза, бистер ону ам кижизиг ёзу-биле эде ажаап орнукшудар апаар бис. Ол бистиң хамааты хүлээлгевис.

Комсомольская кудумчузунда туруп турар бо бажың бодунуң төөгүлүг. Маңаа Тыва Арат Республика үезинде Иштики херектер яамызы турган. Ооң подвалынга ол үеде турган чүүлдерни ол хевээр көргүзери-биле ажылдар кылдынып турар.

ТАР үезинде Тываның эң угаан-сарыылдыг, эртемниг удуртукчуларын болгаш өске-даа кижилерни ССРЭ-ге болуп турган ханныг репрессиялар ышкаш кылдыр калбаа-биле таварып, ол үениң ИХҮК (НКВД) дээн ышкаш күрүне органнары истеп-сүрүүшкүннү кылып турган. Маңаа хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазаа Россияның Президентизинге тускай чагааны чорудуп, ол талазы-биле буруузу миннири азы өске кандыг-бир хемчеглерин алырын ында айыткан.

Ол үеде тыва кадрларны өлүрүп шаажылааны республиканың социал-экономиктиг сайзыралынга кончуг улуг шаптыктаашкынны болдурганын ам билир бис. Бо дугайында чоокта чаа демдеглээнивис Тыва Республиканың Россияга каттышканының 50 чылынга болгаш Кызыл хоорайның 80 чыл оюнга тураскааткан байырлалга Президент Ш. Д. Ооржактың илеткелинде тодаргай айыткан.

Бистиң бо кылып турар ёзулалывыс каткы-хөгнүң байырлалы эвес-тир. Ол кажыыдалдың сактыышкынының шагы-дыр дээрзин утпас ужурлуг бис — деп, Биче-оол Сундуевич түңнеп чугаалаан, бир минутаның кажыыдал үезин чарлаан.

— Бо музейни үндезилеп кылырынга улуг үлүүн киирген республиканың Чазаанга, Дээди Хуралга, Культура, кино болгаш туризм яамызынга база Кызыл хоорай чагыргазынга, «Мемориал» ниитилелинге өөрүп четтиришкинни илергейлевес арга чок — деп, Дээди Хурал даргазының оралакчызы М. С. Козлов чугаалаан. — Репрессияларга таваржып, хилинчектеттиргеннерге хамаарыштыр бистерде эки, күштүг хоойлулар бар-даа болза, качыгдап чоруур кижилерни бистер утпас ужурлуг бис. Бо хүннерде репрессияларга таварышкаaннарны сактып, ёзулаарын ам үш удаа эрттирип турарывыс бо. Чоннуң угаан-медерел көдүрлүүшкүнү, келир үези бистиң оскундурган кижилеривистиң бодап чорааны-биле болур ужурлуг. Бистер оларны утпас бис — деп, ол түңнээн.

— Дөртен хар четпээн-даа болзумза, репрессияларга таварышкаш шаажылаткан бистиң ада-өгбелеривистиң болгаш качыгдаан кижилерниң дугайында солун, сеткүүлден хөйнү номчуп келдим. Ынчалза-даа мээң болгаш өске-даа аныяк кижилерге бо музейниң ачызында хөй чүүлдерни билип алыры дыка ажыктыг-дыр дээрзин ам билип тур мен. 1984 чылда «Тываның аныяктары» солунга килдис эргелекчилеп ажылдап тургаш, бо бажыңга ынчангы Иштики херектер яамызы турган деп сагыжымда безин чок чораан. Музейни ажыдып тура, ында ам-даа чамдык чүүлдерниң чедир кылдынмааның чон эскерип каар болгай. Ону ам-даа эки сайзырадып кылыр апаар бис. Чаа музейивис эки болур ужурлуг — деп, культура, кино болгаш туризм сайыды Ч. Ч.-Д. Ондар чугаалаан.

Монгуш Седиваевич Кызыл-оол сөс ап, чүве чугаалааш, чаа музейни ажыдып тургузарынга улуг дуза чедирген черлерге өөрүп четтиргенин илереткен. Россияның болгаш Тываның чазактары 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде репрессияларга таварышкаaннарны агартыр талазы-биле сөөлгү чылдарда улуг ажылдарны кылып келгенин үнелеп демдеглээн. Бо ажылды ылаңгыя аныяк кижилерге таныштырары чугула. Ханныг шаажылалга таварышкан буруу чок кижилерниң аттарын республиканың хоорай, суурларының кудумчуларынга тыпсып турары өөрүнчүг. 1934-1937 чылдарда ТАР-ның Күрүне банкызының даргазы чораан Оюн Танчайның тураскаал самбыразын Кызыл хоорай чагыргазы кылып турарын ол дыңнаткан. Сат Чурмит-Дажының 100 харлаанын чоокта чаа Чөөн-Хемчик кожуунга эрттирип демдеглээн. Ынчангаш чаа музейге дуза болуру-биле репрессияга таварышкаaннарның чурук-хөрүгүн, оларның эдилелдерин болгаш өске-даа чүүлдерни музейге экспонат кылдыр эккеп дужаарын М. С. Кызыл-оол чыылганнардан дилеп чугаалаан.

— Бистиң бөгүн мында чыглып келгенивиске бир талазында муңгараар-даа, өөрүүр-даа-дыр мен — деп, Тываның дылдың, литератураның, төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчызы Ульяна Өпей-оол чугаалаан. — Бо төөгү музейниң ажыдары черле чугула деп бодаар мен. Репрессияга таварышкаaннарның уруг-дарыгларының мурнундан чаа музейни ажыдып турары дээш улуу-биле четтирдивис — деп, ол чугаалаан.

Сат Хемчик-оолдуң уруу, амгы үеде Чеди-Хөл кожууннуң Ак-Тал сумузунда чурттап турар пенсионер Доспанмаа Хемчик-ооловна Сат сөс ап, чүве чугаалааш, төөгүнүң чаа музейин ажыдып турары дээш өөрээн сеткилин илереткен.

Ол үеде демократтыг республика турган Тываның эң угаанныг, бурунгаар көрүүшкүннүг, эртем-билиглиг оолдарын сталинчи репрессия узуткап чок кылган дээрзин хоочун чогаалчы, музейниң үндезилекчилериниң бирээзи М. Б. Кенин-Лопсан чугаазынга демдеглээн. Ол коргунчуг болуушкун кажан-даа эглип келбес.

Тываның төөгү-намдарын алыр болза 1921 чылга чедир биске ындыг каржы чүүл чок турган. А бо чаа ажыдып ап турарывыс музейниң адын Тывага болган политиктиг шаажылалдың музейи деп адаар болза эки деп ол айыткан. Актыг черге амы-тынын бергеннерни болгаш кара-бажыңнарга хилинчектеттирип чорааннарның дугайында бистер утпас ужурлуг бис, ону чонга шыны-биле тайылбырлаар херек.

Бо музейниң материалдарын чыып, ону үндезилээр дээш 1967 чылдан бээр ажылдап келген бис. Н. С. Хрущевтуң илеткелиниң соонда ыыт-чок олуруп шыдаар арга чок апарган бис. Бо музейниң ажыы-биле чугаалаарга, автору мен, мен. Ооң үндезинин тургузарын дөрт-беш кижи кылган бис.

Ханныг репрессияларга таварышкаaннарның чамдыктары мээң төрелдерим болгаш чаңгыс чер-чурттугларым чүве. Оларны бистер бөгүн, даарта болгаш кезээ-мөңгеде утпас ужурлуг бис, деп, хоочун чогаалчы чугаазын түңнээн.

— Кандыг-даа буруу кылбаан мээң акым болгаш даайым актыг черге шаажылаткан. Бо болгаш өске-даа кижилерниң дугайында республиканың солун, сеткүүлдеринге бижип, радиога, телевидениеге-даа доктаамал чугаалап келген мен. Ынчангаш оларга хамаарыштыр ам-даа бижиир мен — деп, хоочун журналист Н. Д. Келик-Сеңги дыңнаткан.

— Бо айтырыг талазы-биле хөйнү бижээн, чонга дыңнаткан. Ам оларның дугайында үш дугаар демдеглеп, сактыышкынны кылып тур бис. Бөгүн мында оларның уругдары, дөргүл-төрелдери кээп турар-дыр. Бо дугайында 1985 чылга чедир улуг айтырыглар чок турган. «Эде тургустунуушкуннуң» эге чылдарында шынныг чугаалар, ажыл-херектер эгелээн. Бистиң Контрразведканың федералдыг албанының бо үеде турган органының ажылдакчылары ханныг репрессияларны чорударынга киржип турган болгай. Бисте ам-даа шаажылаткан чеди кижиниң архив документилери бар. Ону музейге салыр бис — деп, Тыва Республиканың Контрразведканың Федералдыг албанының директору генерал Ч. А. Удумбара демдеглээн. — Моон соңгаар шак ындыг ханныг үүлгедиглер, каржы-дошкун чорук бистерге кажан-даа турбас ужурлуг — деп, ол демдеглээн.

Улуг-Хем кожуунда Хайыракан суму чагыргазының даргазы М. К. Биче-оол сөс алгаш, ханныг репрессияларга таварышкаaннарның төөгү музейин ажыдып турары дээш Президентиге, өске-даа чагырга, хөй-ниити органнарынга четтиргенин илереткен.

Репрессияга таварышкаш амга чедир дириг артканнарның бирээзи пенсионер Сарыглар Шожалович Дажы бодунуң дугайында кысказы-биле чугаалаан. «Буржуаз-националист» деп атка киргеш, ол Казахстанның Карагандага, ооң соонда Сибирьниң элээн каш лагерьлеринге 7 чыл дургузунда «херек» эрттирип келген.

Чурмит-Дажының уруунуң уруу А. П. Түлүштүң болгаш митингини хааган С. Н. Аракчааның чугаазының соонда, музейниң ажыдыышкыны кылган. Амдыызында музейниң кол материалдары — репрессияга таварышкаaннарның аңгы-аңгы үелерде фото-чуруктары болгаш янзы-бүрү документилер, доктаал-шиитпирлер, айтыышкыннар болуп турар. Ында репрессияга таварышкаaннарның бо хүнге чедир тодарадып тургусканы ниити даңзызы база кылган. Музейниң амгы үеде иштики байдалы бөдүүн-даа болза, ол чоорту улам экижип, сайзыраар.

Чаа ажыттынган музей келир неделядан эгелеп долузу-биле ажылдаар. Ынчангаш республиканың музейлериниң аразында база бир чаа музей аалчыларны чалап тур. Ооң адрези: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, бажың дугаары 3.

* * *

Октябрь 30 — репрессияга таварышкаaннарның тураскаал сактыышкын хүнү. Ол хүнде Тыва Республиканың Дээди Хуралының бажыңының чанындан долдур пассажирлерлиг автобус хүндүс бир шак үезинде Бүрен ховузунче үнүпкен...

Тыва Республиканың Контрразведканың федералдыг албанының ажылдакчылары үр күженишкинниг ажылдап келгениниң түңнелинде 30-40 болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага болуп турган ханныг репрессияга таварышкаш, боолаттырганнарның бирээзиниң хөөрүн тыпкан. Экспертиза хыналдазының түңнелдерин ёзугаар алырга, кажан ол кижини боолап турда, ооң хеви чок болганы илерээн болгаш ооң ат-сывы билдинмээн; баш сөөгүнүң артынче боолааш, элезинге хөөп каапкан болган.

Тыва Республиканың Чазаа, Дээди Хуралдың төлээлери, «Мемориал» ниитилелдиң кежигүннери, шаажылаттырганнарның ажы-төлү, дөргүл-төрелдери, республиканың хөй-ниити организацияларының төлээлери база Контрразведканың Федералдыг албанының ажылдакчылары Бүрен ховузунуң адаанга, Сукпак суурнуң дужунда элезинниг ховунуң бир бедигээжинге тывылган кижи сөөгүнүң орнукшудулгазын эрттирген. Чүге дизе ол кижиниң мага-бодунуң сөөгүн ол биче бедигээштиң баарындан казып тыпкан.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы С. Н. Аракчаа аңаа кажыыдалдың митингизин ажыткан соонда, ТР-ниң Контрразведканың федералдыг албанының директору Ч. А. Удумбара сөс ап, чүве чугаалаан.

— Каргыштыг чылдарда бистерден буруу чок черге чарлып чораан бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс адаларывыс болгаш ТАР-ның ол үедеги удуртукчуларының сөөк салган черлерин дилээр ажылды шагда-ла эгелээн бис. Ийи чыл бурунгаар, кажан ИХЯ сайыды чораан Оюн Полат-биле дугурушкаш, дың иелээн черге чаңгыс удаа эвес кээп турган бис. Ооң аңгыда Артем Борбак-оол, Моламдай олар-биле база чораан мен. Ынчан колдуунда-ла боолаттырган чеди кижиниң сөөгүн дилеп турган бис. Аңаа хамаарыштыр орус-даа, тыва-даа улустардан ол дугайында хөй айтырып, дилеп келген бис. Хөй үргүлчүлелдиг дилээшкиннерниң түңнелинде бо черни казар деп шиитпирлээш, казып көргенивиске, чушкуузунче боолаткан кижиниң мага-бодунуң сөөгү болганы илерээн. Ону тускай экспертиза долузу-биле тодараткан. Ооң ады-сывы билдинмес. Ол кижилерниң аразынга чүгле тывалар эвес, харын көрейлер, кыдаттар болгаш өске-даа сөөк улустар хөй турган болгай. Ынчангаш бистерге ады-сывы билдинмес-даа болза, дөмей-ле ол бистиң кажыыдалывыс, бистиң ыдыктыг сактыышкынывыстың үндезиниң демдээ, тураскаалы болур ужурлуг — деп, ол чугаалаан.

С. Н. Аракчаа ол хөөржүдүлгеге киржип чедип келгеннерге ук хөөржүдүлгениң чоннуң чаагай чаңчылдарын ёзугаар, кижизиг арга-биле чорударын дыңнаткан.

— Кымның-даа адазы, төрели болза, бир кижиниң сөөгүн тып алганывыс черле эки-дир — деп, Чурмит-Дажының уруу Бландина Сат чугаалаан. Бо дээрге тодаргай херечи болур чүүлдерниң эгези деп — демдеглээн. — Ынчан, үжен сес чылда, чаш бодум чүгле беш харлыг турган болгаш ачамны аппарган соонда, ончү-хөреңгивис болур каш малды хавырып сүре бээрге, көжүп чоруурувус-тур дээш дыка өөрүп турган мен. Ооң соонда кызып-кыйыышкыннар, түрегделимниң эгези ынчан болган.

— Куулар Балдаң дөртен чылда боолаткан. Ооң уруунуң оглу мен. 1938 чылдан бээр актыг черге боолаттырганнарның сөөгү Россияның кызыгаарындан бээр алырга бисте хөй деп билип чоруур мен. Мында чүгле тываларның сөөгү эвес, харын өске-даа кижилерниң сөөгү хөй. Ылаңгыя Чыргакыга ногаа тарып турган кыдаттарның барык шуптузун боолап каан. Мээң кырган-ачамның сөөгү база мында деп, чаа ажыттынып турар музейниң директору М. С. Кызыл-оол килең-биле чугаалааш, актыг черге буруудаттырган чидирген өгбелеривис сөөктерин тыптып эгелээнинге өөрүп турарын илереткен.

Хөөр оңгарынче улуг эвес хааржакчыгашты суккаш, ону черниң довураа-биле хөмген. Ооң чанында улуг дашта орустап бижимелди кылган. Тывалаарга, «30-50 чылдарда болган репрессияларда шаажылаттырганнарга тураскаал кылдыр» деп бижээн.

Виктор КАРА-САЛ.

КОЛЛЕГИЯ ХУРАЛЫНГА ЧУГААЛАШКАН

Тес-Хем кожуун чагыргазының коллегия хуралынга кожууннуң ажыл-агыйларының удуртукчулары, чагырга даргалары болгаш чалаткан өске-даа ажылдакчылар киришкен болгаш чоокку үеде кожуунга шиитпирлээр ужурлуг үези келген айтырыгларны чугаалажып, ол талазы-биле тускай шиитпирлерни хүлээп алган. А ындыг айтырыглар-ла хөй, оларга кожуунда корум-чурумнуң байдалы, мал кыштаглаашкынының эгелеп турары, ында чедир шиитпирлеттинмээн айтырыглар дээш, оон-даа өске айтырыглар хамааржыр.

Кожуун чагыргазының коллегия хуралын ооң даргазы С. Я. Меңге ажыткаш, кожуунда ниити байдалды кысказы-биле тайылбырлап чугаалаан. Ылаңгыя кожууннуң ажыл-агыйларында дүжүт ажаалдазы кидин түлүк чоруп турар бо бачым иштиң үезинде кывар-чаар материалдар шуут үстүп турарындан ажыл чорбастаарынга чедип турарын, республикадан ол айтырыгларны харыылаар ужурлуг чамдык даргаларның аазаашкыннары күүсеттинмейн, куруг чүгааже шилчий берип турарын ол коллегия хуралының киржикчилери чугаалап-даа турдулар. Ынчангаш кожууннуң бо айтырыынга дарый дуза чедирери негеттинип турарын чамдык удуртукчуларга дамчыдар бодаан бис.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну — «Шын» солуннуң бөлүк ажылдакчылары Эрзин болгаш Тес-Хем кожууннарның чамдык ажыл-агыйларынга чедип, солуннуң коллективиниң кылып чорудуп турар ажылдарының дугайында отчеттарын берип чорааннар. Ынчангаш ол коллегия хуралының эгезинде «Шын» солуннуң кол редакторы В. Ф. Чадамбага сөс берип, ооң солуннуң коллективиниң кылып чорудуп турары ажылдарының дугайында отчедун дыңнап, келир чылын бодунуң 70 чылын байырлап эрттирер деп турар солуннуң журналистериниң ажыл-ижин кысказы-биле таныштырып, чагыдылганың амгы үеде чоруп турарының байдалының дугайын, юбилейлиг чылда кижи бүрүзү «Шын» солунну чагыдып алган турары күзенчиг дээрзин аңаа чугаалаан. Ынчангаш ол коллегия хуралының киржикчилери удуртукчулар чер-черге ол талазы-биле ажылдарны дарый чоруда бээринге идегеп турар бис.

Кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң 1994 чылдың 9 айларында кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур чорудуп турары ажылдарының дугайында ол килдистиң начальниги В. Ч. Шулуу-Маадырның илеткелин аңаа дыңнап чугаалашкан.

Россия Федерациязының Президентизиниң 1994-1995 чылдарда кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер дугайында доктаалын кожууннуң ИХК ажылдакчылары удуртулга болдуруп, кемниг херектерни баш удур болдурбазының талазы-биле хемчеглерни ап келген. Ооң түңнелинде кожуунда кем-херек үүлгедириниң байдалы эрткен чылдың бо үезинден кызырылган. Ниитизи-биле бо чылдың тос айларында кожуунга 159 кем-херек үүлгедиишкиннери болган, ол дээрге эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 38 херек үүлгедиишкиннери эвээжээн азы 7,5 хуу кызырылганы ол.

Ынчалзажок кем-херек үүлгедир чоруктарга удур ажылдар кылдынып турза-даа, ол ажылда чедир кылдынмайн турар чүүлдер дыка хөй болганындан мактаныптар хире чүүлдер кожуунда кончуг эвээш дээрзин илеткелчи боду-даа, коллегия хуралынга санал бергеннер-даа чугаалап, ылаңгыя участок шагдааларының ажылын чогумчалыг организастаар, республика найысылалындан дуза чедирери-биле кээп турар омончуларның күжүн ажыглаар талазы-биле кылыр ужурлуг ажылдарга доктааганнар. Корум-чурум тударының, ылаңгыя кызыгаар айтырыының талазы-биле ажылдарга дузалажыры-биле омончуларны кожууннуң суурларынче чалаан-даа болза оларга деткимче көргүзер талазы-биле ажылдар ында дыка кошкак чоруп турары доораан-на дыңналы берген болгай. Ылаңгыя О. Шынаа, Ү. Шынаа суурларның чагыргалары ол талазы-биле четпес ажылдааның санал бергеннер чугааладылар. А Кызыл-Чыраа суму чагыргазының даргазы З. И. Лайдып ол коллегия хуралынга санал бергеш, кожуун төвүнге ол омончуларны тудуп турбайн, бистиң суурже чорудуп көрүңер, оларга чурттаар бажыңны-даа, аъш-чемни-даа белеткеп каан бис дээрзин чугаалаан.

Кожуунда кызыгаар айтырыының-даа, мал оорларының-даа талазы-биле чедир шиитпирлеттинмейн турар ажылдар дыка хөй дээрзин аңаа санал бергеннер чугаалаан. Ол талазы-биле ажылдарның кошкак чоруттунуп турарындан мал оорлаар, кожазында Моолче мөөң-мөөңү-биле малдарны сүрүп кийре бээр чоруктар ам-даа уламчылавышаан. Ындыг-ла үр үе эртпээн — 60 чылгыны Моолче сүрүп кийре бергеннер. Оорларның чамдыктары туттурган, истелге чоруп турар. Ол ышкаш кызыгаар шериглерин немей чорутканының түңнелинде ында ажыл база чүгээртеп турар дээрзин кожууннуң ИХК-ның начальниги В. Ч. Шулуу-Маадыр илеткелинге демдеглээн.

Ол ышкаш кожуунда суд, прокуратура, шагдаа ажылдакчыларының аразында демниг ажыл кошкап турарындан чамдык херектер узамдыгып турар. Ылаңгыя улус судунуң даргазы каш чыл улаштыр кожуунда доктаавайн турарындан оон-моон келген кижилер суд эрттирип-ле туруп бээрге, байдал дыка таарымча чок-тур дээрзин коллегия хуралынга Д. Ч. Доржу саналдаан.

Чолаачылар ортузунда ажылдың кошкап турарындан автоаварияларның саны эвээжевейн турар. Эрткен 9 айларда 85 чолаачы руль артынга эзирик чораш туттурза-даа, оларның чүгле 25-и машина башкарар эргезин казыткан. Ынчангаш Чыргаланды суму чагыргазының даргазы О. Ч. Сыраттың «Эзирик чолаачылап чораан 85 кижиниң канчап чүгле 25-иниң чолаачылаар эргезин казаан, а өскелериниң ындыг эргезин чүге казываанылы» — деп айтырыы шынап-ла чөптүг болуру чугаажок.

Кожуунда корум-чурум айтырыының бир кошкак шиитпирлеттинип турарының чылдагааны — араганы коммерсантыларның талазындан садыглап турары. Ылаңгыя ында-мында «адрестер» саны арбыдаан, харын-даа кожууннуң чамдык удуртукчуларының талазындан чамдыкта арага садарын хуу улуска чөпшээрептер таварылгалар безин турганы ол хуралга каксы-даа болза, дыңналы берген болгай. Арага аймаан садыглаарын чүгле күрүне садыгларынга чөпшээрээр дугайында республиканың Президентизиниң айтыышкыны бар-ла болгай. Ынчангаш ол айтырыгны чурумчуларының үези келген дээрзин Самагалдай суур чагыргазының даргазы, Дээди Хуралдың депутадынга кандидат Г. Б. Хоз-оол-даа, кожуун чагыргазының даргазының оралакчылары О. С.-Б. Арапчор, К. Л. Лапчаа болгаш ол коллегия хуралынга санал берген өске-даа эштер чугаалааннар.

Кожууннуң ажыл-агыйларында кыштаглаашкынның чоруп турарының-даа талазы-биле суму чагырга даргаларының медээлерин ол хуралга дыңнаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН,
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: музей ажыдыышкыны.
Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ 1994 ЧЫЛДЫҢ СЕНТЯБРЬ 30-ДЕ № 417 ДОКТААЛЫ-БИЛЕ БАДЫЛААН

Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдериниң күрүне ПРОГРАММАЗЫ

(КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАР БОЛГАШ БИРГИ ЭЭЛЧЕГДЕ ХЕМЧЕГЛЕР)

I. НИИТИ ЧҮҮЛДЕРИ

Экономиканы демонополизастаары — ол дээрге конкуренцияның болгаш рынок харылзааларының хөгжүлдезинге монополиялыг тергиидекчи структураларның таарымча чок салдарын кызыгаарлаарынга азы узуткаарынга организастыг эрге-хоойлу болгаш экономиктиг байдалдарны тургузарының чорудулгазы, барааннар бүдүрериниң мөөңнелиишкиниң дараазында чүүлдерге үндезилээш, чавызадыры-дыр:

— административтиг командылал системазын, монополистиг харылзааларны хевээр арттырарынга база катап тургустунарынга ооң идиг бээр адырларын дүжүреринге;

— бар бүдүрүлгелерни бичелендириниң болгаш сайгарарының баазазынга бүдүрүлге тургузуун өскертиринге үндезилээш.

Монополия — ол дээрге **бараанны** бүдүреринге, сайгарарынга азы садып алырынга, ачы-дуза чедиреринге хамаарыштыр рыноктуң чаңгыс азы элээн каш киржикчилериниң рыноктуң 50 хуузундан хөй кезиин дорту-биле азы кыйыы-даа бол, контрольдай бээр. тергиидекчи онзагай эргелиг болу бээри-дир.

1.1. Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдериниң сорулгазы болза экономиктиг чорудулгаларны рынок-биле таарыштырарынга үндезилээш, ооң иштинде рынок харылзааларының киржикчилериниң конкурентилиг адааннажылга харылзааларын республика болгаш кожууннар деңнелинге хөгжүдериниң аргазы-биле ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидери болур.

1.2. Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарын болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдерин моон соңгаар саң-хөөнү быжыг туруштуг болдурарының, инфляцияга удур күрүпениң инвестиция болгаш экспорт-импорт политиказының баазазынга болгаш оларның-биле сырый холбаалыг кылдыр боттандырар. Бо программаның чүүлдерин республиканың өске программаларын, ооң иштинде адырларның болгаш кожууннарның социал-экономиктиг программаларын тургузарда барымдаалап көөр.

1.3. Чогаадылгаларның, патентилер, чөпшээрелдиг дериг-херекселдер шиңгээдип алганының, лицензияны, патентини шиңгээдип алганын азы чогаадылганы бүрүткээнин, адаанда айыттынган негелделерниң кайы-бирээзин күүседириниң аргазы-биле дугуржулга ёзугаар технологияны дамчыдып бээрин кииририбишаан тыптып келир түр када монополиялар демонополизастаашкынның беш чылының дургузунда республика болгаш адырлар программаларының, төлевилелдерниң хемчээлинге хамаарышпас:

— рынокка барааннарны чорудуп бээри болгаш хуузунда чаа бараан рыногун тургузары азы баштайгы дуржулганы азы үлетпүр хевирин боттандырарының, баштайгы чаа ачы-дузаны чедирери азы чаа ажылдарны чорударынга баштайгы чагыгны күүседириниң хүнүнден соңгаар ооң кызыгаарын калбартыры;

— Төлелге документилеринде демдеглеттинген чаа өртек ёзугаар садыглажыр актының хүнүнден соңгаар көрдүнген бараан талазы-биле орулга деңнелин кудулатпайн, өртекти кудуладыры;

— мурнуку чылдың хамаарышкан үезинге деңнээрге, натура ёзугаар садар хемчээлди 20 хуудан эвээш эвес кылдыр улгаттырар дугайында отчётту тургускан хүнден соңгаар бараанны ховар рынокче барааннарны чорудуп бээриниң хемчээлин улгаттырары.

II. ЭКОНОМИКАНЫ ДЕМОНОПОЛИЗАСТААР БОЛГАШ КОНКУРЕНЦИЯНЫ ХӨГЖҮДЕР ПОЛИТИКАНЫҢ БИРГИ ЭЭЛЧЕГДЕ ЧУГУЛА УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдериниң Күрүне программазы-биле (моон ыңай — Күрүне программазы деп адаар) дараазында бирги ээлчегде эң чугула угланыышкыннар көрдүнүп турар:

1. Экономиканы демонополизастаар талазы-биле:

— юридиктиг эргелиглерниң тургустунары-биле черлештир структуралыг салбырларны аңгылаарынга болгаш тускайлаарынга үндезилээш, рынок байдалдарының онзагай чүүлдерин барымдаалап көрбүшаан, монополияларның үндезилелдиг структурлуг мөөңнелгезин тарадырын боттандырары;

— рынок киржикчилериниң — субъектилериниң ажыл-агый чорудулгазының чурумун күрүне контролюнуң болгаш таарыштырарының, контрольдуң болгаш таарыштырылганың күрүне органнарының эргелериниң база хүлээлгелериниң принциптерин тургузарын дамчыштыр демонополизацияның нормативтиг эрге-хоойлу, экономиктиг болгаш организастыг баазазын тургузары;

— монополистиг — тергиидекчи ажыл-чорудулганы баш бурунгаар болдурбазы, кызыгаарлаары болгаш соксадыры;

— таарымчалыг рынокту хөгжүдер талазы-биле хоойлужудулга үрээшкиннеринге удур, ооң иштинде хээли алыр, бээр чорукка удур демисел;

— монополистиг ажыл-чорудулгадан болгаш ак сеткилдиг эвес адааннажылгадан хереглекчилерниң эргелерин камгалаары;

— барааннар бөлүүн хуваарының болгаш эң чугула барааннарны тодаргайлаарының бүдүрүлгени мөөңнээр салдарының болгаш рынок киржикчилериниң шыдалының хемчээлиниң аргазы-биле рынокта экономиктиг байдалды анализтээри.

2. Конкуренцияны хөгжүдер талазы-биле:

— хуужудулганың болгаш ажылдап шыдаар шинээ чок болу берген чоруктуң (хоозураашкынның) дугайында РФ-тиң хоойлужудулгазын боттандырар чорудулга үезинде рынок киржикчилерин эде организастаары;

— экономиканың эң чугула адырларының аайы-биле биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту саң-хөө хөреңгилерин хуваарының, салыышкын кылыр объектилерни шилириниң болгаш салыышкыннарны эгидериниң негелделериниң кол угланыышкыннарын доктаадырының аргазы-биле информация-саң-хөө талазы-биле деткиири;

— методтарны болгаш факторларны тодаргайлавышаан, конкуренцияны хөгжүдериниң нормативтиг эрге-хоойлу болгаш инфраструктура талазы-биле хандырары;

— барааннарны хостуг сайгарарынга, адааннажылгалыг чаа структураларның рынокка киржиринге саң-хөө-экономиктиг, организастыг болгаш эрге-хоойлу моондактаашкыннарын чайладыры азы эвээжедири.

3. Күрүне программазын боттандырары дээш харысалгалыг күрүне эрге-чагыргазының азы эргелеп башкарылга органнарының экономиканы демонополизастаарының болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң политиказын тайылбырлаары.

4. Экономиканы демонополизастаарын болгаш конкуренцияны хөгжүдерин боттандырарынга кадрларны белеткээри.

III. ИНТЕГРАЦИЯ ЧОРУДУЛГАЛАРЫНЫҢ БАЙДАЛДАРЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫН ДЕМОНОПОЛИЗАСТААРЫНЫҢ БОЛГАШ РЫНОКТАРГА КОНКУРЕНЦИЯНЫ ХӨГЖҮДЕРИНИҢ ПОЛИТИКАЗЫ

«Бараан рыноктарынга конкуренция дугайында болгаш монополистиг ажыл-чорудулганы кызыгаарлаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузу Россия рыногунда колдадыр ажылдап турар структураларга удур хөделиишкинни болдуруп болбазын баш бурунгаар айтып турар. бир эвес:

— оларның ажыл-чорудулгазы экономика талазы-биле ажыктыг, хереглекчилерниң эрге-ажыынга дүгжүп, рынокта конкуренцияны кызыгаарлаарынга чедирбес болза;

— олар Россия рыногунда колдадыр ажылдаар байдалын соора ажыглавас болгаш монополистиг тергиидекчи хөделиишкиннерни болдурбас болза.

Ынчангаш республика болгаш кожуун деңнелдеринге ажылдаар үлетпүр азы саң-хөө-үлетпүр бөлүктерин тургузарының чугулазын тодаргайлаарда, бөлүктүң ажыл-чорудулгазының конкуренция байдалынга чедирип болгу дег салдарын баш бурунгаар өөренип көөр.

Ынчаарда дараазында негелделерни сагыры эргежок чугула:

— онзагай байдалын соора ажыглаарын чайладыр төлээде, улуг үлетпүр азы саң-хөө-үлетпүр бөлүктери рыноктарга тергиидекчи салдарны чедип алырын болгаш рыноктарга өске субъектилерниң, ооң иштинде даштыкыларның киржирин кызыгаарлаарын болдурбас;

— берикчи-фирмалар азы хереглекчи-фирмалар бир эвес хамаарышкан рыноктарга колдадыр ажылдаар байдалды ээлеп турар болза, үлетпүр азы саң-хөө-үлетпүр бөлүү оларны бодунга киириштирип болбас ужурлуг;

— экспорт картельдериниң принциптеринге үлетпүр азы саң-хөө-үлетпүр бөлүктерин тургузарда, тодаргай бараан рыногунда адааннажылгалыг субъектилер, бир эвес ындыг субъектилерни ук бөлүкке киирери иштики рынокка конкуренцияны улуу-биле бергедедиринге азы кызыгаарлаарынга чедирер болза, каттыжып алган туруп болбас ужурлуг.

IV. ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ БОЛГАШ КАДР ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Күрүне программазын боттандырар механизм болгаш холбаштырар организастыг структуралар Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының системазынга тургустунар.

Экономиканы демонополизастаар болгаш конкуренцияны хөгжүдер органнарның составынга:

— монополияга удур политиканы чорудар талазы-биле күрүне структуразы болгаш бо талазы-биле ажылдарны холбаштырар хүлээлгелиг РФ-тиң МПКК-ның Тывада монополияга удур девискээр эргелели;

— экономиканы демонополизастаарының болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң адырлар программаларын ажылдап кылыры база боттандырары дээш харысалгалыг адырлар яамылары болгаш ведомстволары;

— демонополизацияның болгаш конкуренция хөгжүдериниң чер-чер программаларын ажылдап кылыры база боттандырары дээш харысалгалыг кожууннар структуралары кирген турар ужурлуг.

Кожууннар структураларынга кирерлер:

— демонополизацияның болгаш конкуренция хөгжүдериниң политиказы дээш харысалгалыг кожуун чагыргаларының комитеттеринде киилдистер (бөлүктер, комиссиялар);

— чер-черниң бот-башкарылга органнарының хереглекчилер эргелерин камгалаар болгаш конкуренция хөгжүдер киилдистери (комиссиялары, ниитилелдери).

Күрүне программазын боттандырарынга контрольду РФ-тиң Монополияга удур күрүне комитединиң Тывада монополияга удур девискээр эргелелинге хүлээндирер.

Күрүне программазын боттандырар талазы-биле Тыва Республиканың яамыларының. күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнарының ажыл-чорудулгазын холбаштырарын конкуренция политиказының талазы-биле Тыва Республиканың ведомстволар аразының комиссиязы боттандырар.

Кожууннар чагыргаларының шиитпирин ёзугаар конкуренция политиказының талазы-биле кожууннар комиссияларын кожуун деңнелинге тургускан туруп болур.

Демонополизацияның айтырыгларынга болгаш программа боттандырар хүлээлгелиг органнарның ажылынга хамаарыштыр хөй-ниитиниң таарымчалыг шын билиишкинин хандырар талазы-биле хемчеглер Күрүне программазын боттандырарының организастыг хандырылгазының системазынга база кирер, ук хемчеглерге хамааржыр чүүлдер:

— хереглекчилер эргелерин камгалаар ниитилелдер-биле, сайгарлыкчылар, үлетпүр-бүдүрүлгечилер эвилелдери, профэвилелдер болгаш хөй-ниитиниң өске-даа организациялары-биле демнежип алгаш, тайылбырлыг консультацияларны монополияга удур органнарның доктаамал чорудары;

— эрге-чагырга эргелеп башкарылга органнарының, ажыл-агый субъектилериниң, сайгарлыкчыларның, профэвилелдерниң удуртукчу ажылдакчыларын болгаш чонну Күрүне программазы-биле база монополияга удур хоойлужудулга-биле таныштырар ажылды организастаары;

— экономиканы демонополизастаар болгаш конкуренцияны хөгжүдер айтырыглар талазы-биле медээлерни масалыг информация чепсектеринге нептередири.

Демонополизацияның болгаш конкуренция хөгжүдериниң айтырыгларын шиитпирлеп турар кадрларны белеткээринге база дагын өөредиринге дараазында чүүлдерни хандырары эргежок чугула:

— кадрлар талазы-биле хереглелдерни өөренип көөрү. дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң кадрлар белеткээр салбырларын эде организастаары. монополияга удур политиканың. экономиканы демонополизастаарының болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң угланыышкыннарын барымдаалап көрбүшаан. өөредилге пландарын болгаш программаларын ажылдап кылыры;

— өөредилге болгаш методиктиг пособиелерниң комплектилерин белеткээри. монополияга удур таарыштырылга. экономиканы демонополизастаар. рыноктарга конкуренцияны хөгжүдер айтырыглар талазы-биле даштыкы чурттарның материалдарын очулдурары болгаш оларны шиңгээдип алыры;

— Күрүне программазын боттандырар хүлээлгелиг монополияга удур-даа. өске-даа органнарның ажылдакчыларын белеткээрин, дагын өөредирин. мергежилин бедидерин организастаар;

— кадрлар белеткээриниң тодаргай сорулгалыг төптерин тургузары болгаш сайзырадыры. экономиканы демонополизастаар конкуренцияны хөгжүдер айтырыглар талазы-биле тайылбыр кылыр консультация албанын оларның баазазынга организастаары.

V. ПРОГРАММАНЫҢ ИНФОРМАСТЫГ БОЛГАШ ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Шилилге ёзугаар кезектээн шинчилелдерге болгаш рыноктарда монополизация деңнелиниң. ында субъектилерниң тергиидекчи-монополистиг хөделиишкиннериниң дугайында медээлерни сайгарып көөрүнге үндезилээш. информацияны алыр сорулга-биле монополияга удур таарыштырылганың. Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдериниң информация-тайылбыр системазы тургустунган турар ужурлуг.

Ол сорулганы боттандырарынга эргежок чугула чүүлдер:

— экономиканы эде таарыштырыышкынның дугайында медээни алырын хандырар. [illegible] хевирлериниң субъектилериниң дугайында медээлерни шилип чыыр аргаларын ажыглаарын калбартыр. рыноктарда ажылдап турар субъектилерниң ажыл-чорудулгазының дугайында медээлерни алырының база хамаарышкан органнарга дамчыдып бээриниң чурумун тодаргайлаар сорулга-биле Тываның статистиказының республика эргелелинде статистика отчеттуң амгы системазын чурумчудар:

— Тыва Республиканың яамыларының. күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнарының информация курлавырларын холбаштырар. медээ солчуурунуң чорудулгазын бөдүүнчүдер. Күрүне программазын боттандырарын даандырган органнарның демнежип ажылдаарын организастаар. хамаарышкан информацияны чыыр организациялар-биле харылзааны тудар. бараан рыноктарының сан болгаш шынар көргүзүглерин анализтээринге медээлерниң бар баазаларын. банкыларын ажыглаарын. ындыг чаа баазаларны. банкыларны тургузарын хандырар.

VI. ПРОГРАММАНЫҢ САҢ-ХӨӨ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Күрүне программазын. Күрүне программазының хемчээлинге демонополизация болгаш конкуренция хөгжүлдезиниң адырлар база кожууннар программаларын ажылдап кылыр. чедир эдер болгаш боттандырар талазы-биле хемчеглерни. ажылдарны акшаландырарының үндестери болза РФ-тиң. ТР-ниң республика бюджеттериниң. Экономиканы демонополизастаар болгаш конкуренцияны хөгжүдер фондунуң ТР-ниң Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле комитединиң чанында фондунуң. саң-хөө институттарының. ооң иштинде даштыкының. акша-хөреңгилери. а ол ышкаш Күрүне болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин хуужутканындан алдынган азы облигациялар, лотереялар садыглаашкынындан чыгдынган акша-хөреңгилер болур.

Ынчаарга Күрүне программазын боттандырарының информастыг хандырылгазының, тодаргай сорулгалыг шинчилелдерни, экспертизаларны чорудар, хоойлужудулга актыларын болгаш норматив-методиктиг материалдарны белеткээр талазы-биле, а ол ышкаш Күрүне программазын боттандырарын даандырган органнарның материал-техниктиг хандырылгазының, чогуур специалистерни белеткээр, Күрүне программазының боттаныышкынынга контроль талазы-биле хемчеглерни болгаш ажылдарны РФ-тиң Монополияга удур күрүне комитединиң Тывада монополияга удур девискээр эргелелинге дорту-биле тускайлап бээр республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле колдуунда акшаландырар.

Экономиканы демонополизастаарының, конкуренцияны хөгжүдериниң адырлар программаларын ажылдап кылырын, чедир эдерин, боттандырарын экономиканы демонополизастаар, конкуренцияны хөгжүдер фондунуң акша-хөреңгилериниң, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларының эки тура шилчидиишкиннериниң күсели-биле колдуунда акшаландырар.

Экономиканы демонополизастаар болгаш конкуренцияны хөгжүдер фондуну РТ-ниң Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле комитединиң чанынга тургузар болгаш инвестицияларның 20 хуу хемчээлин РТ-ниң Чазаа сайгарлыкчы чорукту деткииринче угландырар. Фондудан тускайлап берген акша-хөреңгилерниң ажыглалынга болгаш оларның чарыгдалынга контрольду РФ-тиң МПКК-ның Тывада девискээр эргелели дорту-биле боттандырар.

Рынок киржикчилерин (субъектилерин) инициативтиг ёзу-биле бичежек болдурарынга идиг бээр сорулга-биле хоойлужудулгада доктааткан үндүрүг чиигелделерин ажыглаан туруп болур.

Экономиканы демонополизастаарының болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң хемчеглерин дорту-биле акшаландырарын ол угланыышкынга республика болгаш чер-чер бюджеттеринге тускай көрдүнген курлавырларның күсели-биле боттандырар.

Демонополизацияга болгаш конкуренцияны хөгжүдеринге дорт чарыгдалдарның хемчээлин Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

Экономиканы демонополизастаарының болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң темпизи төлевилелдерниң белени-биле болгаш оларны акшаландырары-биле тодаргайлаттынар.

VII. ЭКОНОМИКТИГ СТРУКТУРАЛАРНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫКТАРЫН БОЛГАШ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАМГАЛААРЫ

Яамылар болгаш ведомстволар эрге-хоойлу камгалаар органнарның киржилгези-биле Күрүне программазының хемчээлинге дараазында хемчеглерни ажылдап кылыр:

1. Рынок киржикчилериниң монополистиг тергиидекчи ажыл-чорудулгазындан чурттакчыларның амы-тынының айыыл чок чоруун, кадыкшылын болгаш эт-хөреңгизин камгалап магадылаар, социал камгалалдыын хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың хереглекчилериниң эргелерин камгалаар программазынга хемчеглерни киирер.

2. Сайгарлыкчы чорукту деткииринин болгаш Тыва Республикага конкуренцияны хөгжүдериниң Күрүне программазынга дараазында хемчеглер көрдүнген турар ужурлуг:

2.1 сайзыралдыг сайгарлыкчы чорукту тургузары;

2.2 сайгарлыкчы структураларны деткиири, ооң иштинде:

— сайгарлыкчыларның арасынга чөрүлдээлерни эң-не кыска хуусаада шиитпирлээри. материалдыг когаралды буруулуглардан эгидип тыртары;

— чаштына берген өрелиглерни сураглап тывары, рынок киржикчилериниң ийиги болгаш үшкү агар саннарын илередири. а ол ышкаш дүрген илередип тывар өске-даа хемчеглерни ап чорудары:

— боттарынга акшалыг болгаш контрольдаары нарын санажылгаларны кызыгаарлаары болгаш баш бурунгаар болдурбазы;

— сайгарлыкчыларның арасынга санажылгаларда акша боду бар хөреңгилерниң үлүг-хуузун эвээжедири.

2.3 Сайгарлыкчы чоруктуң адырынга хээли алыр. бээр чоруктуң факт-барымдааларын шиитпирлиг сый шаап соксадыры.

2.4. Сайгарлыкчыларның бот-камгаланырынга материалдыг болгаш юридиктиг аргаларны калбартып сайзырадыры.

2.5. Сайгарлыкчыларга удур кем-буруулуг үүлгедиишкиннерге хамаарыштыр хөй-ниитиниң удурланыышкынын күштелдирери.

VIII. МОНОПОЛИЯГА УДУР КОНТРОЛЬДУ БОЛГАШ ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫН РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ МОНОПОЛИЯГА УДУР ПОЛИТИКА БОЛГАШ ЭКОНОМИКТИГ ЧАА СТРУКТУРАЛАРНЫ ДЕТКИИР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИНИҢ ТЫВАДА ДЕВИСКЭЭР ЭРГЕЛЕЛИНИҢ ТАЛАЗЫНДАН ХАНДЫРАРЫ

Программаны боттандырар үеде монополияга удур контрольду дараазында хемчеглер-биле хандырары көрдүнүп турар:

1. Монополистиг ажыл-чорудулганы болгаш ак сеткилдиг эвес адааннажылганы баш бурунгаар болдурбазы. кызыгаарлаары болгаш шиитпирлиг соксадыры.

2. Рыноктарның таарымчалыг ажылдаарының талазы-биле хоойлужудулганы сагыырынга күрүне контролюн боттандырары:

3. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың киржикчилериниң рыноктарга «ойнаарының дүрүмнерин» республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң эң чугула угланыышкыннарынга дүүштүр доктаадып тургузары.

4. Ак сеткилдиг эвес адааннажылгадан болгаш онзагай тергиидекчи байдалды рынокка субъектилерниң ажыглай бээринден хереглекчилерни камгалаары.

5. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнары-биле демнежип алгаш. экономиканы демонополизастаар болгаш конкуренцияны хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр база боттандырар, ооң иштинде:

— хоойлужудулга-биле чөпшээреттинмээн монополияларның хөделиишкиннериниң салдарын албадал-биле аңгылаарының база тускайлаарының аргазы-биле кызыгаарлаары болгаш чайладыры;

— хоойлужудулга-биле чөпшээрээн монополияларның хөгжүлдезин ниитилелдиң эрге-ажыынга дүүштүр таарыштырарын хандырары;

— конкуренцияны хөгжүдеринге, сайгарлыкчы чорукту деткииринге үндезилеттинген рынок харылзааларының тургустунарынга идигни бээри;

— Тыва Республиканың Конкуренция политиказының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының ажылын холбаштырары болгаш хандырары.

IX. КҮРҮНЕ КОНТРОЛЮНУҢ БОЛГАШ МОНОПОЛИЯЛАР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН ТААРЫШТЫРАРЫНЫҢ КОЛ ПРИНЦИПТЕРИ

Монополияларның ажыл-чорудулгазынга күрүне контролюнуң болгаш таарыштырылга органнарында хоойлужудулга-биле доктааткан дараазында эргелер бар:

— анаа монополияларга хамаарыштырган барааннарны бүдүрериниң, чорудуп бээриниң азы ачы-дуза чедирериниң онзагай эргелерин рынок киржикчилеринге тыпсыр эрге;

— албан бүдүрер ужурлуг продукцияның (адырның) азы ачы-дуза чедирилгезиниң дээжизин монополия киржикчилеринге тодаргайлаар (доктаадыр, кызыгаарлаар, калбартыр) эрге;

— ажыл-чорудулганы боттандырар чер-девискээрин тодаргайлап доктаадыр эрге;

— адыр продукциязын (ачы-дуза) ажыглаар хереглекчилериниң бөлүүн тодарадыр эрге;

— адыр продукциязы-биле (ачы-дуза чедирилгези-биле) хереглекчилерни азы хереглекчилер бөлүктерин хандырар талазы-биле бирги ээлчегде чугула сорулгаларны тодаргайлап доктаадыр эрге:

— адыр продукциязының (ачы-дузаның) шынарын болгаш доктаамал чорудуп бээрин контрольдаар эрге;

— монополия киржикчилериниң (субъектилериниң) хереглекчилер-биле керээлериниң утка-шынарын контрольдаар болгаш бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге дүүштүр ол керээлерге өскерилгелерни киирер эрге;

— адырның эвес продукциязын (ачы-дузаны) бүдүреринге азы чорудуп бээринге чөпшээрежилгени бээр азы ажыл-чорудулганың адырныы эвес хевирлерин хоруур эрге;

— адырның продукциязын (ачы-дузазын) бүдүрерин азы чорудуп бээрин чөпшээрээр, хоруур, соксадыр азы кызыгаарлаар эрге;

— монополияларның субъектилерин аңгылаар азы юридиктиг эргелиглерни тургуспушаан, адырныы эвес бүдүрүлгелерни тускайлаар эрге.

Оон ыңай, Тыва Республиканың Чазаа:

— анаа монополиялар рыногунда субъектилерниң барааннарының ачы-дузазының демдеглеттинген, үстүкү хемчээлдиг болгаш баа өртектерин (тарифтерин) доктаадыр болгаш таарыштырар;

— хереглекчилерниң хомудалдарын азы чер-черниң күүсекчи эрге-чагыргаларының болгаш монополиялар киржикчилериниң аразында чөрүлдээлерни чугаалажып көөр. ол талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр азы материалдарны арбитраж судтарынче дамчыдып бээр;

— хоойлужудулганы үрээн таварылгада — монополистиг ажыл-чорудулганың керээлериниң (чөпшээрел-лицензияларының) күштүг чоруун түр када азы шуут соксадыр эргелиг.

Тыва Республикада анаа монополияларының кол субъектилериниң данзызын бо программага кошкан № 7 капсырылгага айыткан.

X. ЭКОНОМИКАНЫ ДЕМОНОПОЛИЗАСТААРЫНЫҢ БОЛГАШ КОНКУРЕНЦИЯНЫ ХӨГЖҮДЕРИНИҢ АДЫРЛАР ПРОГРАММАЛАРЫ

Адырларның монополистиг структураларын демонополизастаары болгаш конкуренцияны хөгжүдери 2 үе-чадага хувааттынган:

1. Бар монополистиг структураларның салдарын узуткаары азы кудуладыры:

2. Адааннажыр структураларны тургузары болгаш хөгжүдери. Монополистиг чаа структураларның тургустунарын болгаш эрги монополистиг структураларның катап тургустунуп келирин болдурбазы.

XI. САДЫГГА БОЛГАШ НИИТИНИҢ ЧЕМНЕНИЛГЕЗИНГЕ ДЕМОНОПОЛИЗАЦИЯНЫҢ БОЛГАШ КОНКУРЕНЦИЯНЫ ХӨГЖҮДЕРИНИҢ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

Садыгның болгаш ниитиниң чемненилгезиниң байдалы дараазында таарымча чок байдалдар-биле тодаргайлаттынып турар.

1. садыг шөлдери-биле чедир хандыртынмааны. аъш-чем болгаш аъш-чем эвес барааннарны садар талазы-биле специализастаашкынның кызырылганы;

2. хуужудулганы чорутканың сөөлүнде бүдүрүлгелерниң адырлар угланыышкынының өскерткени;

3. хүн бүрүде чугула хереглелдиң чиик өртектиг барааннарының дээжизин садыгдан ужулганы. оларны даштыкы бүдүрүлгениң аар өртектиг барааннары-биле солааны.

4. бүдүрүкчүлер талазындан бүдүрүүшкүн хемчээлдерин кызырар кылдыр оларга арганы берип турар монополизм;

5. чоннуң кол нуруузунуң садып алыр арга-шинээзиниң кудулааны:

6. барааннарны мөөңү-биле садар адырларның монополизми (тергиидээшкини);

7. Ада-чурт болгаш даштыкы бүдүрүлгениң куду шынарлыг барааннарынга сертификация кылырының (шынар тайылбырын бээриниң) болгаш орнажыр аргаларының айтырыы;

8. чажыды-биле хөделир ажытталчак структураларның болгаш рэкет дээр кыжаныышкын кылып көргүдар үүлгедиглерниң талазындан адырның ажылынга багай салдарлыы.

Садыгга болгаш ниитиниң чемненилгезинге демонополизацияны чорудар болгаш конкуренцияны хөгжүдер талазы-биле хемчеглер

Хемчеглер	Күүседир хуусаа	Күүсекчилери
1. Демонополизация талазы-биле:		
ТР-ниң хуужудулга талазы-биле Күрүне программазын ёзугаар албан хуужудар ужурлуг садыгның база ниитиниң чемненилге бүдүрүлгелерин хуужудуп турарынга контрольду боттандырар.	1994-1995 ч.ч.	ТР-ниң эт-хөреңги күркому, садыг, амыдырал хандырылга комитети, РФ-тиң МПКК-ның Тыва дев. эргелели, хоорай, кожууннар чагыргаларының садыг киилдистери.
Бараан рыногун, мөөңү-биле садар, ооң иштинде хереглел барааннар рыногун өөренип көөр болгаш анализтээр.	квартал санында	ТР-ниң экономика яамызы, Тываның статистиказының республика эргелели, садыг, АХ комитети, РФ-тиң МПКК-ның Тыв. дев. эргелели.
Социал ужур-дузалыг барааннарның данзызын мөөң садыг бүдүрүлге бүрүзүнге онаажтыр тургузар болгаш бадылаар.	1994 ч III кв.	Садыг, АХ комитети, ТР-ниң Экономика яамызы.
2. Конкуренцияны хөгжүдер талазы-биле		
Адырның угланыышкынын хевээр арттырар талазы-биле негелдени албан күүсетпишаан, бирги ээлчегде эргежок чугула продуктуларны садар тускайжыткан магазиннерни дамчыдып бээр азы немей ажылдар талазы-биле келээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлеринге идигни бээр.	доктаамал чорудар	РТ-ниң эт-хөреңги күркому, хоорай, кожуун чагыргалары, Тыва респотребсоюз.
Хоорайлар, кожууннар чагыргаларының болгаш мөөң садыг бүдүрүлгелериниң аразынга керээ чарарын херек кырында эгелээр, бараан шынарын, хандырылга-септелгениң магадылалын, социал ужур-дузалыг барааннарны чорудуп бээрин, үндүрүг чиигелделерин, күрүне деткимчезин болгаш өске-даа чүүлдерни керээге айтыр.	1994-95 ч.ч.	Хоорай, кожуун чагыргалары, ТР-ниң Саң яамызы.

(Уланчызын дараазында номерлерге парлаар).

● Депутат-биле интервью

ЭРГИ АРГА-БИЛЕ АЖЫЛДАП БОЛБАС

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Барыын-Хемчик кожуундан депутат Л. С. Монгуш октябрь айның бирги чартыында кожуунга кээп, бодунуң соңгукчулары-биле ужуражып, кедээде чоннуң ажыл-ижи, амыдырал-чурталгазы-биле таныжып, чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле чугааны кылган. Кожуун чагыргазынга соңгукчулар хүлээп алыышкынын эрттиргилээн. Хүлээп алыышкын кылып турар черинге келиривиге кедээден келген тускай эртемниглер-ле хөй болду. Депутаттың хүлээп алыышкынының соонда, оон-биле ужуражып, аңаа каш айтырыг салыр аргалыг болдувус.

— Кожуунга келгеш, кайы-кайы ажыл-агыйларга чедип, ужуражылгалар эрттирдиңер, Лариса Сынааевна?

—Кожууннуң кедээ суурларында болгаш мал ажылында ажылдап турар чон мени Дээди Хуралче депутат кылдыр соңгаан болгай. Ынчангаш келген сорулгам кедээде, ылаңгыя ырак черлерде малчыннарның амыдырал-чурталгазы-биле, оларның социал камгалалы-биле таныжып көөрү колдаан турган.

Шекпээр суму чагыргазынга хамааржыр Акта, Баян-Колда чурттап турар сарлыкчылар, өшкү кадарчыларынга чедип чордум. Бо дээрге кожуунда ырак коданнар болгай. Аяңгаты суурнуң чурттакчы чону, малчыннары-биле ужуражылгаларны кылдым. Барлык суурга барып, дарга-бошкалары, башкылар, тускай эртемниглер-биле чугааны кылдым. Кожуун чагыргазының бажыңынга барык бир хүн чартык хире үеде олуруп, кожууннуң сан-хөө байдалы-биле таныжып, келген чонну хүлээп ап турдум. «Бижиктиг-Хая», «Хемчик» кооперативтер каттыжыышкыннарындан, кожууннуң мал аарыгларынга удур станциязындан тускай эртемниглер хүлээп алыышкынга келдилер.

— Барган черлериңерде чоннуң амыдырал-чуртталгазын кандыг деп көрдүңер, чон силерден чүнү негеп, дилээр боор чүве-дир?

— Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кедээде чонувустуң амыдырал-чуртталгазы дыкала бергедээн-дир. Чамдык суму чагыргаларының, кооперативтер каттыжыышкыннарының даргалары малчын коданнарже ис баспастаан, оларже сагыш салбастааны илдең-дир. Ооң көскү херечизин Акта сарлыкчыларның, кожуун төвүнден каш-ла километр черде Бижиктиг-Хаяның малчыннарындан көрдүм. Малчыннар акша-төгерик албайн турары-биле автосадыглар малчыннарже барбастаан-дыр. Акта чурттап турар сарлыкчыларда ижер шай, тыртар таакпы, от аймаа чок-тур. Ажы-төлге кедирер идик-хеп аймаан садып алыр арга чок. Кожуун, суур төвү-биле харылзажыры бергедээн, эң ылаңгыя эмчи дузазын белен ап шыдавастар-дыр. Кожуунда мал оору көвүдээн-дир. Чижээлээрге, Акта чурттап турар чоннуң каш малын оорлар кодан-коданы-биле сүрүп ап турарын хомудадылар. Бо талазы-биле чагырга даргалары черле хемчег албайн турар хире болду.

Борта хүлээп алыышкынга Бижиктиг-Хаяда малчын Александр Күжүгет келди. Ол мындыг хомудалын илередип чугаалады:

— «Бистиң кооперативте байдал бергедээн, даргаларывыс ажылын каггаш чоруп эгелээн. Мал чеми барык белеткеттинмээн. Малчыннарже сагыш салыр кижи чок. Бо чылдың апрель айдан бээр шалың акша албадывыс, дөрт уруглуг мен, бирээзи студент, ажыл кылбайн турар кижилерден дорайтадым, хоюмну дужаапкаш, арат ажыл-агыйы кылыр бодай бердим».

Александр Борашовичиниң таныыр мен, ол мурнакчы малчын кижи. Ол Бижиктиг-Хаяда шиити берге байдалды база чугаалады. Мурнакчы малчаннарывыс мындыг хөөннүг бооп турда, моон соңгаар мал кадартыр кижи тывар бис бе? «Хемчик» кооперативтер каттыжыышкынының чамдык малчыннары эң сөөлгү шалың акшаны эрткен чылдың декабрь айда алган-дыр. Чүгле алды айга (июнь) чедир шалың акшазынга 245 миллион рубль херек болуп турар, а бир ажылчынга ортумаа-биле 85 муң рубль онаажып турар.

Кожууннуң сан-хөө черлериниң меңээ берген медээзи-биле алырга, ажыл-агыйларның ажылчыннарынга санап каан чыдар шалың акша 725 миллион рубль (бо 9 айларның-биле), а херек кырында шалың дээш алганы чүгле 228 миллион рубль, 438 млн. рубль чедир бердинмээн. Шалыңга үндүрүп алган каш акшазын колдуунда контора аппарадының, суурда кооперативтерниң ажылчыннары алыр, а ыракта малчыннар ону билбейн баары чажыт эвес-тир. Оон аңгыда албан-биле төлээр янзы-бүрү үндүрүглер (шалыңдан) 400 млн. рубльди шилчидер ужурлуг. Кедээ ажыл-агыйда ажылдап турар бир ажылчынның ортумак шалыңы 18 муң рубль болуп турар-дыр. Мындыг акша-биле ам чүнү садып алыр бис.

Барлыкка баарымга даргалар эрткен кыжын доңуруп алган конторазын, машина-трактор гаражын ам-даа сеп-теп, кылбаанынга чон хомудалын илеретти.

— Силерниң бо хүлээп алыышкыныңарга келген улус кандыг айтырыглардыг боор чүве-дир, Лариса Сынааевна?

— Айтырыг, дилеглер хөй-ле боор-дур. Колдуунда-ла акша-төгерик, машина-техника айтырыы-дыр. Бижиктиг-Хая кооперативинден бригадир Доржу Хертек келгеш, хөй чагыг киирди. Кукуруза ажаар комбайн, тараа арыглаар машиназы чок улус-тур. Ынчангаш кукуруза тарываан, ам фермазында сенаж, силос деп чүве белеткеп албаан. «Үстүнде техникалар дилеп барбаан, кирбээн даргаларым чок, шупту куруг аазаашкыннар кылыр, түңнел чок» деп чугаалады. Оон ол кооперативтиң чаа даргазы Биче-оол Саая кирип келгеш: «конторам, тараа урар складтарым чок, чуртталга бажыннары чедишпес» дидир. Мал эмчилери: «машиналарывыс эргижирээн, чаа машиналар херек» деп дилег кылды...

— Кожуунда кедээ ажыл-агый эргелелиниң специалистериниң, тус чер чагырга даргаларының, кооперативтер удуртукчуларының ажылдап турар байдалын кандыг деп билдиңер?

— Амгы рынок экономиказының негелделеринге ыракта чедир ажылдавайн турар-дыр. Негелде, тывынгыр чорук, чаа дилээшкиннер чок, ажыл эргиде-ле стиль-метод-биле чоруп, кабинет ээлеп олурар. Чонда чыл-чылы-биле чыдып турар хөй дүк бар-дыр, ону садып-саарып бергеш, аъш-чем, идик-хептен ооң орнунга берзе, ол база ажыл-ла болгай. «Аяңгаты» совхозтан эгелээш, чамдык кооперативтер сандарап, дүжер деп барганын билдим. Чамдык кооперативтерниң даргалары ажыл-агыйын каап-каш, чоруткулаан, ам-даа «ажылдап үнер, чоруур бис» дижип турарлары бар-дыр. Кожуун чагыргазы, кедээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги дарый шыңгыы хемчег албас болза, келир кыш малчыннарга, малга берге-ле боор. Чамдык ап турар хемчеглериниң, доктаалдарының күүселдези, ооң түңнелдии эвээш болуп турар деп билдим.

— Кожуунга келгеш, соңгукчуларның дилег, хомудалдарының база боттарыңарның көрүп эскерген үстүнде чүүлдериңерге хамаарыштыр чүнү кылып, кандыг дуза чедирер ирги силер, Лариса Сынааевна?

— Соңгукчуларның бүгү-ле дилег, чагыгларын бижип, демдеглеп алган мен. Бодумнуң таламдан чагыг бүрүзүн күүседир дээш республиканың Кедээ ажыл-агый яамызындан эгелээш Чазакка, Дээди Хуралга чедир чамдык айтырыгларны тургузуп, хемчег алыр мен. Кожуун иштинге шиитпирлеп аптар чамдык айтырыгларны бо черниң даргаларынга сүмелээр мен. Кожуунда кедээ ажыл-агыйда байдал талазы-биле тускай бижимел тайылбырны бижип, хамааржыр черлерге база бээрин кызыдар мен.

Интервьюну Хеюг-оол МОҢГУШ алган.

СОЛУН, АЖЫКТЫГ ХЕМЧЕГЛЕР

Бистиң Мөрен Культура бажыңының септелгези өйшаанда доозулган. Септелге үезинде техниктиг ажылчыннар Золмаа Допчут, Светлана Ынаалай кончуг кызымаккай ажылдааннар.

Концертке кедер хептерни чаартыр, немей хөгжүм херекселдерни тывар талазы-биле бо хүннерде хемчеглер алдынып турар. Чоокта чаа бот-тывынгыр артистер кедер 25 санныг эр, херээжен тыва бөрттерни садып алган, «Эстрада-101» деп хөгжүм аппаратуразын бистиң Культура бажыңынга берген. Теннис, бильярд столдары ойнаарынга белен кылдыр бүрүнү-биле дериттинген. Бистиинге шыдыраалап, шашкилеп, кажыктап-даа ойнап болур. Ойнап хөглээринге, дыштанырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунган.

Культура бажыңында элээн каш бөлгүмнер ажылдап турар. Шии бөлгүмүн Улан-Удэниң культура институдунуң шии салбырының доозукчузу аныяк режиссер Сайсуу Сүктермаа чогаадыкчы ёзу-биле тывынгыр удуртуп, чүгле бо чылын безин чогаалчы Салим Сүрүң-оолдуң «Озалааш хеминден» үзүндүнү, «Орай маннышкынны» шиижидип, чонга бараалгадып четтигипкен. Ам бот-тывынгыр артистер орус дылдан очулдурган шиини белеткеп турарлар. Улусчу театрның режиссеру Степан Доктаалайның ролю улуг.

Танцы-сам тургузукчулары башкы Фаина Артынаның, хореограф Лира Чуланың салганы немец, карел, коряк, казах улустарның танцыларын, сүгелер-биле самны, «Чайлагда» деп сюитаны Тываның Россияга каттышканының 50 чылынга тураскааткан кожуун төвүнге болган көрүлдеге бараалгаткаш, бирги чергениң шаңналын алганы —эки ажыл-үүлезиниң херечизи.

Школада хөгжүм башкызы Орус-оол Сүктермаа ниити ырының бөлгүмүн билдилии-биле удуртуп, культура ажылынга идепкейлиг киржип турар. Аныяк чурук тырттырыкчыларның бөлгүмүн база удуртуп, культура бажыңының фойезинде бот-тывынгыр артистерниң чогаадыкчы ажылын тускай делгелгелерде шимеп, дерип турар.

Дыштанылга хүннеринде темалыг кежээлерни эрттирери чаңчыл болган. «Бистиң суурнуң кенээттери», «Сээн адың чүнү тайылбырлап турарыл?», «Аныяк иелерниң мөөрейи», «Каткы бажы каткан эвес» деп база 40, 50, 60, 70 хар харлааннарга тураскааткан кежээлерни эрттиргилээн. Среда, субботаларда аныяктарга дыштанылга кежээлерин Родион Сандак, Сайсуу Сүктермаа тывынгыры-биле организастап турары өөрүнчүг.

Тыва улустуң чаагай чаңчылдарынга тураскааткан Шагаа байырлалын, «Мерт 8-тиң шолбаны» деп кежээлерни база солун байдалга организастаан. Бо күзүн август айда «Студентилер үделгези» деп кежээни тускай сценарий-биле эрттирген.

Культура бажыңының чанында «Ойна-ла» деп агитбригаданы Лира Чула удуртуп турар. Руслана Тарначының эргелекчилээни ном саңының фондузунда 12 муң хире ном бар, ооң иштинде тыва дылда—2 муң ном.

Ажылывыста четпестер хөй. Электри шугуму эргижирээни-биле чырык болганчок өжүп турарындан насос, мотор өртени бээр. Концерт хеви эргижирээн. Библиотека турар өрээлдиң девискээринден дамдылаарга, ында номнар шыгып, дүдүп турар. Келир чылын ол өрээлдиң бүрүнү-биле капитал септелгезин чорудар бис.

Самдан СОСКАЛМАА,
Мөренниң Культура бажыңының директору.

Школачы амыдыралдан

ХООРАЙЫМ

Эрткен неделяда Кызылдың № 15 школазынга «Мээң хоорайым» деп Кызылдың 80 харлаанынга тураскааткан хоорай школалары чергелиг конкурс эрткен. Конкурстуң кол сорулгазы — уругларны төрээн чуртунга ынак болуп, патриотчу сеткил-хөөнге кижизидери болган.

Конкурска хоорайның шупту школаларының өөреникчилери киришкен. Аңаа экскурсоводтар, аянныг номчулга, чогаадылга конкурстарынга болгаш «Хоорайның төөгүзү» деп викторинага уруглар хоорайының төөгүзүн кончуг эки билирин көргүскеннер.

№ 15, 14, 9 школаларның экскурсоводтарын эң тергиин деп санаан. Зал долу улус олурганындан сүрээдеп турзадаа, № 15 школаның өөреникчилери онза тывынгырын, артистерзиг аянныын көргүзүп, олурганнарны хоорайны дургаар «эдерткен». № 9 школаның төлээлери хоорайның онзагай черлерин, видеоаппаратурага тырттырып алгаш көргүзүп туруп, таныштырганы солун болган. Экскурсоводтар конкурузунга ийиги черни № 5, үшкү черни № 11 школалар ээлээн.

Өске школалар база багай эвес киришкен. Ынчангаш тиилекчилерни илередири дыка берге болган: 3-кү черни ээлээн киржикчилер тиилекчилерге чүгле 3 балл четпейн барган.

– Школа бүрүзүнүң төлээлери «Мээң төрээн хоорайым» деп чогаадыгны бижээннер. Маңаа онза шылгарааннарны адавас арга чок. Ол Оля Судаpенко—№ 1, Светлана Гривина—№ 3, Надя Щербина—№ 7, Оксана Дансюрюн — №9, Сергей Козлов, Ира Иванова—№ 14, Таня Григорьева № 15 школаларның төлээлери-дир.

Аянныг номчулга конкурузунга 1-ги черни № 5, 2-ги черни № 7, 3-кү черни № 14, № 15 школалар ээлээн.

Викторинаның эрткени база дыка солун болган. Баштайгы электри станциязының, эмнелгениң, редакцияларның болгаш ол черлерниң баштайгы турган бажыңнарын айтыры дээш кандыг айтырыгларны чок дээр боор. Шупту айтырыгларга шын харыы тывары ындыг-ла амыр эвес. Бо нарын конкурска № 15 школа тиилекчи болуп үнген. Ынчанмайн канчаар, уруглар башкы Любовь Константиновна Белоусова-биле кады күрүне архивин, музейни дээш хоорайның онзагай черлерин эки билип, көрүп алыры-биле каш хондур кезип, солун чүүлдерни бижип ап, ажылдап келгеннер. Мындыг ажылдың сөөлүнде тиилекчи ат оларга төлептиг шаңнал болган.

2-ги черни № 7, 3-кү черни № 2 школалар ээлээн.

Тус-тус конкурстар эрткен соонда күрархив, музей, пединститут ажылдакчыларындан тургустунган жюри ниити түңнелдерни үндүрген болгаш 3 дугаар черни № 1, 2, № 14, 1 —№ 15 школалар ээлээн. Солун болгаш ажыктыг конкурстуң организакчылары № 15 школаның литература болгаш төөгү башкылары болган. Конкурс үезинде Кызыл хоорайның сайзыралының, ооң тураскаалдарының, эрткен төөгүзүнүң дугайында дыка хөй чүүлдерни уруглар бот-боттарынга чугаалап берип, билип алганнар. Ынчангаш уруглар төрээн хоорайынга, чер-чуртунга ынак, ниитилелдиң ёзулуг төлептиг кежигүннери болуп шыдаар дээрзи көстүп турган.

Балдай-оол ЧОЙГАНА.
11 «б» класс, № 15 школа.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● **СТАВРОПОЛЬ.** Немец-фашистиг эжелекчилерге шаажылаткан хөй муң кижилерниң тураскаалын аңаа тургузарын шиитпирлээн болгаш баштайгы дөжек дашты төп шөлге салырының ёзулалы болган. Немец-фашистиг шериглер Ставрополь хоорайны эжелеп алган турган үеде ооң психиатрия эмнелгезинге чыткан бүгү аарыг кижилерни болгаш эмчилерни, сестраларны фашистер араатанзыг ёзу-биле боолап каан. Фашизмни чылча шапкан Тиилелгениң 50 чылын таварыштыр тураскаалды ажыдары көрдүнген.

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Москваны-биле 00.22 шак турда октябрь 28-те Тываның девискээринге 5 балл күчүлүг чер шимчээшкини болган. Россия Федерациязының Онза байдалдар талазы-биле яамызының медээзин ёзугаар алырга, чер шимчээшкининиң төвү найысылал Кызылдан 155 километр мурнуу-чөөн девискээрге турган.

Өлүм-чидим болгаш үрелиишкиннер болбаан.

Сонуургап номчуңар

НАЗЫН УЗАДЫР ШИНЧИЛЕЛДЕР

Бо чылын англи болгаш америк эртемденнер кижиниң назынын узадыр талазы-биле кайгамчык чедиишкиннерни чедип алганнар. Хромосомнар-биле (кижиниң клетказында янзы-бүрү шынарлыг, эге хевирлер) дуржулга кылып чоруткан соонда кижи мага-бодун кырыдар механизминиң чылдагааннарының чамдык талаларын тып илереткеннер. Ол ышкаш организмниң кырыыр талазы-биле химик-биологтуг чорудулгазын оожумнадыптарының элээн каш аргаларын, оруктарын база ажытканнар. Чоокку үеде ол эртемденнер кижиниң назынын ортумаа-биле 30 хуу узадыр шынарлыг эмнерни чогаадып болур хире дээрзинге бүзүрели улуг.

• • •

ШЫНЧЫ ЧОРУК

Японияда Урава хоорайның 54 харлыг чурттакчызы идик-хеп рыногундан 10 доллар-биле эрги куртка садып алган. Бажыңынга келгеш садып алган барааны ылавылап хынап көргеш, карманынче холун суптарга оон бир муң доллар акша уштунуп келген. Ол халас олчазын чуур дээш пиво садар магазинче-даа чүгүрбээн. Алыс бүдүжүнден ак сеткилдиг, шынчы болгаш дол-дораан полицияга барып дыңнаткан. Түңнелинде чүү болганыл дээрге, пазыны дөгүй берген херээжен кижи ашааның курткасын ооң чөпшээрели чокка алгаш, базаарга аппарып саарыпкан болган. А ол куртка карманында муң доллар бар деп бодал ооң сагыжынга-даа кирбээн.

«Труд» солундан.

• • •

ФОТОДЕЛГЕЛГЕ

НЬЮ-ЙОРК. (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи **Игорь Борисенко**). Нью-Йорк хоорайда Россия Федерациязының Кол консульствозунуң бажыңында «Орус чүс чыл» деп ховар дээн фото-чуруктарның делгелгези ажыттынган. Бүгүдеге билдингир, ат-сураглыг фотомастерлерниң чуруктарын сөөлгү ийи чылда Россияның музейлеринден, архивтеринден болгаш хуу кижилерниң коллекцияларындан чыып делгээн. Ол фото-чуруктар бистиң улуг делгем чуртувустуң чүс чыл дургузунда эрткен төөгүзүн тода чугаалап турар. «Рендом Хаус» деп Американың улуг ном үндүрер чериниң президентизи Гарольд Эванс РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи-биле чугаазынга ол делгелгени «Орус төөгүнүң ёзулуг байырлалы» деп адаан.

«Ховар дээн чуруктарның амгы бо делгелгези Россия биле Американың Каттышкан Штаттарының аразында культура, эртем болгаш ажыл-херек харылзааларының программазын калбаа-биле боттандырып чорударының база бир базымы болур»—деп, Россия Федерациязының Нью-Йоркта кол консулу Иван Кузнецов РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи-биле чугаазынга демдеглээн. Нью-Йоркта орус улустуң культурлуг төвү ажыттынганынга байыр чедиргеш, ол ийи чурттарның ажыл-херек болгаш эртем талазы-биле төлээлериниң аразында бот-боттарынга ажыктыг харылзааларны тургузарынга бараан болуруп консул онзалап айыткан. АКШ-тың «фотомодели» Эгни Эверхардтың фотоделгелге залынга көстүп келгени көрүкчүлерни магадаткан. Улуг-улуг изумрудтар болгаш бриллиантылар-биле кедергей чараш кылдыр каастап каан мөңгүннелчек төгерик бөрт ооң бажын каастаан. Ювелир уран чүүлүнүң ол кайгамчык эдилелин 1810-1830 чылдарда сиилбип кылган болгаш ол Романовтарның ызыгуурунуң эдилели болур. Ооң соонда ол эдилелдиң ээзи Сербияның кадыны Мария апарган. Дараазында 1949 чылда «Хаанның каас бөргүн» «Ван Клиф Энд Эрпелс» деп ювелир фирмазынга садыпкан. Ам бо хүннерге чедир Романовтарның үнелиг эт-севиниң эң сөөлгүзү бооп ында кадагалаттынып чыдар. «Кажан ол тергиин үнелиг хепти бажымга кедипкен соонда ёзулуг даңгына кыс дег апарганымны бодум эскерип каан мен. Ол ёзулуг төөгүлүг болгаш тергиин үнелиг эт-тир» деп Эгни Эверхардт РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи-биле чугаазынга демдеглээн.

• • •

«ПРИАМНЫҢ ЭРТИНЕЗИ»

БЕРЛИН. (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи **Леонид Воронцов**). Бөлүк немец эртемденнер Москвада чурулга уран чүүлүнүң А. С. Пушкин аттыг музейинде кадагалаттынып чыдар «Приамның эртинези» деп коллекция Берлинге турар ужурлуг деп санап турарлар. Ол коллекцияда алдындан, мөңгүнден, хүлерден, даштан кылган ийи чүс ажыг херекселдер кирип турар. Ол үнелиг эртинени немец археолог Генрих Шлиман эрткен чүс чылдың ийиги чартыында Туркиядан тыпкан. Ийиги делегей дайынының мурнунда ол коллекция Берлинде эрте-бурунгу төөгүнүң музейинге кадагалаттынып чыткан болгаш эрте-бурунгу төөгүнүң музейинге кадагалаттынып чыткан болгаш 1945 чылдан эгелээш шуут читкен турган. Чүгле 1993 чылда Россия тала «Приам эртинези» Москвада деп дыңнаткан.

Немец эртемденнер коллекция дыка таарымчалыг черде шыгжаттынган болгаш харын-даа элээн хөй экспонаттар база немешкен деп бедик үнелелди бергеннер. Реставратор Герман Борн коллекцияның байдалы тергиин эки-дир деп санаан.

БАЯН-ДУГАЙНЫҢ СЫГЫТЧЫЗЫ

Республиканың, кожуунга болган көрүлделерге азы байырлалдар үезинде чиңгежек мага-боттуг, ортумак дурт-сынныг, сыгырзымаар карактарлыг, дас кара баштыг, шевергин тыва хептиг аныяк оолдуң хоюг үн-биле сыгыртып турганын көрген боор силер. Ол болза, Баян-Дугайның оглу Олег Куулар-дыр. Ол бодунуң дугайында чугаалаарынга ынак эвес.

Тывада хөөмей, сыгыттың мастерлери арбын. Ол талазы-биле кым-даа маргыжып шыдавас. Ооң херечизи 1991 чылда Тываның төвү Кызыл хоорайга болуп эрткен делегей чергелиг «Хөөмей» симпозиуму бадыткаан болгай. Хөөмей, сыгытты салым-чаяанныг-ла кижи күүседип шыдаар. Кижи бүрүзүнүң хөөмейлеп, сыгыртыры, сес-домаа, аялгазы, стили аңгы-аңгы болгай. Олег Кууларны таптыг кичээнгейлиг дыңнаар болза, өске сыгытчылардан ылгалдыг. Ооң үнү хоюг, хөлүн эрттир күш үндүрбес, ол ажыг хевирге сыгытты күүседип билир. Хөөмейниң ийи хевиринге, каргырааның ийи хевиринге, эзеңгилээр, борбаңнадыр дээш-ле баар.

Олег авазының чаяап берген уран талантызы-биле чүгле Тыва иштинге эвес, Москвага дөрт удаа, Даг-Алтай, Новосибирскиге, Якутияга, даштыкы чурттар Американга, Англияга чедип, чонну магадаткан. Эрткен чылын часкаар Олегтиң бажыңынга танывазы орус сөөктүг кижи кирип келген. Мендилешкеш:

— Олег Куулар силер бе?— деп айтырган.

— Ийе — дээш, сандайже чалаан. Шайлап ора чугаалажырга, мырыңай элдеп! Олегти сураглаан, Германиядан чедип келген кижи болган. Олегти 1990 чылда Американың Вашингтон хоорайга сыгыртып турда көргеш, сураглап чедип келгенин дыңнаткан. Олегтиң игил, бызаанчызын сонуурган, ону чурукка тырттырып ап, тыва шайны ишкеш барган кижи.

Ол болза Германияда хөгжүм талазы-биле эртемден Бренги Нами дээр немец кижи болган. Ооң соонда, үш ай эрткенде Германиядан чалалга келген. Олег ам январь айда ынаар аъттаныптар. Олег хөөмейлеп, сыгыртырындан аңгыда, тыва хөгжүм херекселдери лимбиге, хомуска, игилге, бызаанчыга ойнап билир. Ол чүгле хөгжүм херекселдеринге ойнап билир эвес, оларны бодунуң холу-биле кылыр ховар шевер кижилерниң бирээзи. 1993 чылда Кызылга болган «Ак-оолдуң игили» деп мөөрейге игилге ойнаар талазы-биле тускай шаңналды база алган.

Олег Кууларның хууда амыдыралын кысказы-биле чугаалаарга, ол өскүстүң түрегделин көрген, ада чок өскеш, кара чажындан-на күш-ажылчы амыдыралын эгелээн. Ол ам ийи кыстыг, бир оолдуг. Ооң оглу Буян — адазының изин сайгаан сыгытчы. Ол Тыва Республиканың хөөмей, сыгыттың лауреады. Алды харлыындан эгелеп көрүлделерге сыгыртып, шаңнал-макталдарны чедип ап чоруур. Ол бо чылын Бажың-Алаак школазының 9-ку клазын дооскан. Элдеп чүве, улуг уруу алды классчы Маринаазы бо-ла сыгырты берген олурарын дыңнааш, адазы кайгап олурар. Оон ыңай кады төрээн дуңмазы Валерий база хөөмей, сыгыттың лауреады.

Олег Куулар амгы үеде Бажың-Алаак суурнуң Ырлаар-Маадыр-оол аттыг Культура бажыңында улусчу театрның шимекчи-каастакчызы болуп ажылдап турар. Ажылындан аңгыда, Дугай аттыг он дөрт оолдан тургустунган хөөмей, сыгыттың ансамблин тургускан. Ооң өөреникчилеринден Мөңгүн-оол Ондар делегей чергелиг болган симпозиумга «Гран-При» деп дээди шаңналды алган. Аян Монгуш ол-ла симпозиумга киришкеш, лауреат атка төлептиг болган.

Галина МОНГУШ.
Бажың-Алаак кедээ Культура бажыңының директору.

ОЧУЛГАНЫҢ ШЫНАРЫН БЕДИДЕР

Бо чылдың июль айның эгезинде Ыдыктыг Башкы XIV Далай-ламаның Россияда төлээлекчизи Джампа Тинлэй башкы Тывага чорааның чон билир болгай. Ол башкының Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунда сарыг шажынның чүдүлге бажыңынга база национал паркка хөй улуг бичии улус чыглып келген турда, чон мурнунга сүзүк-чүдүлге эрттирген черлеринге бардывыс.

Баштай ол башкы чонга буян чедирип, номчулга кылып берип турду. Дараазында очулдурукчузу, Москвадан кады келген, боду бурят кижи дээр чораан, чыылганнарга адалга-эдериг хевири-биле номчулга чорудар мындыг чорду. Төвүт (тибет) дылды англи, англиден орус дылче очулдурган. Шыны херек, кижи орус дылга, номчулгага мергежий-даа берген болза, ол очулганың тода ужур-утказын билип аары берге болду. Ынчалза-даа эдерти номчуп-даа турдувус. А билдинмес чүүлдер, бурган, сагыызыннар аттары кайы хөй. Ооң аразында ол очулгалар майыктан, оригиналдан, кайы хире шын келген ирги деп сагыш база тывып кээр. Сөөлгү домаамның бадыткалы кылдыр мындыг чижектерден киирип көрейн.

1966 чылда «Тыва үлегер домактар, чечен сөстер» деп тыва-орус дылга номчугаш үнген чүве. Тургузукчу очулдурукчулары О. Сагаан-оол, М. Хадаханэ. Очулгаже дорт кирип, ийи дылдың утка-шынарын деңнеп көрээлиңер.

Аът өлүр — баглааш артар. (Конь падет — коновязь останется).

Ада өлүр — оглу артар. Отец умрет — сын останется.

Чечен менде,
Чечек черде.
Цветы на земле,
А красноречие у меня.
Доңгурактан даңгырак чидиг.
Тоолайдан таалай чүгүрүк.
Клятва сильнее ножа,
Молва быстрее зайца.

Оон-даа ыңай. Тыва дылымга чаңчыкканым ындыг бе. чүгле чоп орус дылче бо очулганы номчааш. оларны шээжилеп доктаадыр-даа, хөй аразынга хөөрег кылдыр аксы-сөзүм. дылым-домаам-даа каастаар хөңнүм чогул. Орус дылга чугаалаарга «Оригинальность, поэтичность» дээр, утка-шынары, мергени чидип, бусталып калган, каңдай, кара чугаа болу бергени илдең-дир.

А бир эвес үлегер домактарывысты, чечен сөстеривисти демги үстүнде очулгадан англи дылче киирген, англи дылдан төвүт дылче очулдуруп турар болзувусса, аян-шиничилиг, амдан-сүүзүннүг ужуккур сөстеривис кайы хире беримчелиг чеде бээр ирги, аңгырдан чараш, хартыгадан дүрген ол оккур сөс-домаавыс чалгыны хыралган, чаъска өткен, чулдаап дагаа оглу болуп, бакка-сокка далбаңайнып челери черле магатчок боор.

Ам бистиң эдерип номчуп турганывыс очулганың төнчүзүнде англи дылга бижип каан. Будда (Богда) бурганга болгаш Ыдыктыг Башкы Далай-ламага чалбарыыр тариналарны (мантра) киирген чүве чорду. Ында киргенин номчуурга мындыг: Ом муни муни маха муни сваха. Шак-ла ол өйде Тинлэй башкыдан төвүт дылга (оригиналга) бо тариналарны чалбарып бижидип алдым. Мону номчуурумга мындыг чүве болду:

Ом муни маха муни йии суу хаа.

Ылгалын көрүп көрүңер даан. Бирги бижилгеде «муни» ийи катап кирип турар, а төнчүзүнде «йии» шуут чок. «Суу хаа» дээр чери орус дылда «сват-сваха» дээр сөс-биле хевирлешкек кылдыр номчуттунар. Ынчангаш тариналарны чүгле оригиналга номчуп, тыва бижикче адалгазын дорт дамчыдып бижээш, шээжиледип, чүнүң дугайын, чүү бурганга тейлеп турарын тайылбырлап бээр болза, кижи бүрүзүнге чедимчелиг, билдингир апаар деп бодаар-дыр мен.

А судурларны (намдарларны, тоожуларны, романнарны, өөредиглерни) очулдуруп болбайн канчаар. Олар тыва, орус литература-биле дөмей болгай. Ачамның номчуп берип турганы-биле, ындыг судурларны элээн дыңнаан кижи мен. Чижээ. «Ми лаа намдары» (Ми — кижи. Лаа — деңгер. бурган) азы «Кижи — бурган намдары». Бөдүүн авашкылар. Авазы оглуун бир-ле шажын-чүдүлге чериинге өөредип чорудуптар. Өөредилгезин дооскан сөөлүнде бызыгал кылып (медитация) үш чыл иштинде куйга чурттап кээр. Төнчүзүнде чүвени бүдүү билир апарып, кижи-бурган болу бээр.

Ам ийи таринадан киирип көрейн.

От пакшим суу хаа.

Пакшим — бүгү-ле суг аймаа. Эштир, хем кежер, хеме-биле чорук кылыр бетинде бо таринаны катап-катап номчуп аар боор чүве.

А багай дүш дүжезе, ооң уржуу кижиниң сагыш-сеткилинге апчыг, коргунчуг, сезинчиг болза, катап-катап

Ом милам суу хаа

деп номчуур. Дүште кирген багай ёра арылзын деп бурганга чалбарыыры ол. Милам — дүш.

Шупту хай-бачыттан аңгы-аңгылап номчуур хөй тарина билбес мен, а олардан ниитизи-биле арылдырар шыырак тариналар бар.

Төнчүзүнде, бурганның сиилбип, улуг утка-шынар киирип бүлээп каан, тарбыдан каап тариналарын болгаш чалбарыгларын тыва дылче (Тинлэй башкының ол очулдурукчузу кижи «Зачем вам читать на чужом, непонятном языке? Скоро будете читать на тувинском языке» диди) очулдуртунмас, ону маргып, чүткүткеп херээ-даа чок деп бодаар мен. Чүге дизе олар демги-ле үлегер домактар, чечен сөстер очулгазы дег, бөдүүн чугаа апарып, эреңгейжип, улустуң сүзүк-чүдүлгезин кудуладып, дээжин оскунувудуп болур.

... Или шии или шии. мили шии мили шии... ири дин ири дин. мири дин мири дин. шури дин шури дин. ушу рин, ушу рин йу йип йу йип суу хаа. Мындыг сөстерни суг канчаар. кым очулдуруптар деп. Бо болза Дорчу-Чотпаның (алмаз-сулурнун) тариналары-дыр (долу эвес). Ынчангаш шажын номналып, янзы-бүрү судурларны очулдурар кижилер чүдүлгевистиң ук дылын (төвүт дылды) чөптүг ажыглап, хумагалап, оваарымчалыг болуп, эң-не эки, эң-не чедимчелиг хевирлерин тып, сүзүк-чүдүлгелиг кижилерге дуза чедирип, буянныг үүлени кылыр боор деп күзээр-дир мен.

Дагба САНЧЫТ.
Кызыл хоорай.

Чогаалчының 50 харлаарынга

ЧОННУҢ ШҮЛҮКЧҮЗҮ

Тыва чон — чоорганың,
Тыва дыл — кызыл тывың,
Тыва чер — төрээн чуртуң—
Олар үш — Сагыызының,
Ыдыың ол-дур, оглум.
(А. Даржай).

— Шүлүк — күштүг ханы диалектиктиг, алыс шынны, амыдыралдың ужур-утказын, уг-шиин дилээн, боттуг делегейниң бичии көрүнчүктелген хевири болур. Сураглыг шүлүкчү А. А. Даржайның шүлүктери — тыва кижиниң делегей көрүүшкүнүнүң база ботту билип алыышкынын көргүскен, тыва чуртунуң, чонунуң салым-чолу дээш аарышкызын, кижилерниң сагыш-сеткилин илереткен шүлүктер болур. Чижээлээрге:

Бурун шагдан
эриг баарлыг
дирткен улус
Букшуурай-ла бербээн бис бе,
күжүр чонум?!
Кайы чүкче
углай базып орарывыс ол?
Кара тамы?...
Каас-шиник чыргалаң бе?...
(«Диске дүжүп чалбардым»)

А. Даржай 30 чыл уламчылап турар чогаадыкчы мергежилиниң үезинде лирик турган болгаш ам-даа турум лирик боор арткан. Ооң поэзиязында коммунистиг партияны, социалистиг күрүне тургузуун алгап-мактап турар политиктиг кыйгырыглар, өөредиглер чок. Төрээн чуртунга ынакшылын илередирде, кандыг-даа угулзалар ажыглавас, сеткил-хөңнүнден шынны ырлап чоруур шүлүкчү. А. Даржай, анаа аайлаштыр чыскаап каан чугаа, бадыткаллар эвес, а албан овур-хевир таварыштыр бодалдарын дамчыдып турар шүлүктерин хөйнү бижээн. Чижээлээрге:

Аңгы черден аас-кежик
сураап чоор боор,
Өлчей-кежиим аалымның
өдээнде ийин.
(«Өлчей-кежиим аалымда»)
Кежээкинин
кызыл хүнү могүдээштиң,
Хенертен даглар
ээриннеп чайлып калган.
(«Игил ырызы»).

Ёзулуг чоннуң шүлүкчүзү болур чогаалчыларга хамааржыр бир онзагай чүүл бар. Ол болза, шүлүкчүнүң ажыглааны овур-хевирлер бедик, ханы, түрлүг символдар апарып, чаа утка-шынарже ол сөстү шилчидиптери. Шүлүк сөстерден тургустунар болгай, ынчалза-даа анаа домакка бодаарга, шүлүк чурумчуткан дылдыг чүүл болур. Шүлүк иштинде сөс бодунуң деңзигүүрү-биле аңаа дөмей эвес. Поэзияда «сөс» анаа сөстен «оккур» болур. А. Даржайның шүлүктеринде чүгле тыва чоннуң угаан-медерелинге билдингир, чиңгине тыва аян долган символдар эвээш эвес. Чижээлээрге:

...... кидис өглер
Чандыңындан
ак-көк ыжы дээрже үнүп,
Шайы хайнып,
кезээ шагда
мөңге турар.
(«Өгбелеривис ак-көк ыжы»)

«Өгбелеривис ак-көк ыжы» — чер кырында амыдыралдың үзүктел чогун көргүскен символ. Азы дараазында, чүлдү-чүректи чыыра тудуп, сагыш-сеткилди аартып кээр «Авамга» деп шүлүктүң одуругларын көрээлиңер.

Куурарып,
оңа берген
шыва тонуң
Кударанчыг
ыры болуп,
куттулуп чор.

«Шыва тон» деп символ-биле тыва Аваның ыдыктыг овур-хевирин (биче сеткилин, бөдүүн чаражын) шүлүкчү уран-чечен илереткен.

А. Даржайның ук шүлүү билдингир композитор Кертик-оол Данзынның аялгазы-биле ыры болуп, хевириниң болгаш утка-шынарның, поэзия болгаш аялганың таарышканының ёзулуг үлегери апарган деп болур. Оон-даа өске тыва шүлүк чогаалында делгем ажыглаттынып турар символдар А. Даржайның шүлүктеринде удаа-дараа таваржыр. Чижээ: «Аңгыр». «Ожук даштары», «Сарыг бүрү» дээш, оон-даа өске.

«Эки шүлүктер — албан бир медээни (кандыг-даа хевирни) номчукчуга чедирер, баш бурунгаар канчаар дооступ каары билдинмес нарын система болур» — деп, сураглыг чогаал шинчилекчизи Ю. М. Лотман бижээн. А. Даржайның шүлүктериниң кол кезии ук сөстерге бадыткал болуп, албан логиктиг кол оргалыг болурун демдеглезе чугула. Ону дараазында бичежек шүлүкке кысказы-биле көрүптээлиңер.

Сыры үндүр
дуюгларын тепсениp каап,
Сылдыстарны
мыйызынга шиштей шанчып,
Айдың дүннүң ыржымынга
таалап ойнап,
Ажык аян ортузунда
сыын
чоргаар турган.
Кедек сынга чыжырт кыннып,
боо эткен,
Хертеш сыын-даа
өрү шураан,
кээп дүшкен.
Караңгы дээр
кан чарлы берген ышкаш,
Хамык сылдыс
черже торлап,
бады барган...

Бо шүлүк мындыг логиктиг байдалга таарыштыр тургустунган. Кончуг чараш чурумал овур-хевирлиг баштайгы дөрт одуругда — шүлүктүң туруш-байдалы —сыынның чоргаар чурттаалгазы. Оон соонда ийи одуругда удурланышкак бодал —сыынның өлүрү. Сөөлгү ийи одуругда — туруш-бодал-биле удурланышкак бодалдың каттыжыышкыны мурнуку ийи бодалды түңнеп турар —кончуг чедимчелиг ажыглаан диригжидилгениң дузазы-биле чурттаалга биле өлүмнүң соонда артар октаргайны көргүскен философтуг бодалдар-биле шүлүк төнген. Бо кыска сайгарылгага А. Даржайның шүлүктериниң байлак-каазын шуптузун ажыдары берге боор.

А. Даржайның номчукчуну оттуруп, бодандырып кээр чагыглыг шүлүктери —тыва чон дээш аарып, сагыш човаан сеткили болур.

Сүрээ-боктуң
сеткилдерде көвейин аар,
Сүзүк билбес,
тоомча чок кончуувусту аар!

Ооң-биле чергелештир А. Даржай тыва чоннуң хей-аъдын көдүрүп, чоргааралын кыпсып чоруур:

Кавайымны
аадып чайгап,
өстүрүп каап
Хайыралыг
ие-черге ынакшылым
Өшпес от боол,
чалбыышталып,
хып-ла чорза,
Чырык черге
чурттаалгада
дазыл-дөзүм
Сыра ышкаш,
кадып кургаар
ужуру чок!

Людмила МИЖИТ.
ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

Кадыкшылывыс кандыгыл?

КОДУР КЕДЕРЭЭН, ХЕМЧЕГЛЕР ОРАЙТААН

Мооң мурнунда чылдарда Барыын-Хемчик кожуунга малга кодур нептерээн турган. Бо чылын чурттакчы чон ортузунда, ылаңгыя аныяктарда, школачыларда, бичии уругларда кодур көвүдеп, ону эмнээр эм-дом тывылбайн турар. Аптекаларда кодур эмнээр эм чок, коммерсантылар холундан эмни беш, он муң рубль-биле чон садып ап турар. Чамдык улус кодурну мал кодуру эмнээр эм-биле эмнеп, боттарынга өске аарыгларны тывылдырып, берге байдалга таваржып турар.

Эрги-Барлык суурдан үш бичии уругну төп эмнелгеге эккелген. Кодурлаан ол уругларны ада-иези креолин-биле эмнепкен. Креолин ханга холушкаш, уругларның бүүрээ ажылдавас кылдыр бергедей бээрге, эмнелгеге эккелгени ол. Оларның бирээзи бергедээнинден шыдашпайн барган. Арткан ийи уруг ам-даа берге байдалда. Чамдык улус ажыг дустуг суг-биле болгаш кодур эмнээринге таарышпас өске-даа чүүлдер-биле боттары эмнепгеш, аарыгны улам дорайтадып ап турар.

Кожууннуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи К.-С. М. Бойбу-биле чугаалажырымга, кожуунда ниитизи-биле 3225 өөреникчиден 1032 өөреникчи кодурдап аарып турар болду. Сентябрь 1-де 376 өөреникчини кодурлуг дээш школаже киирбээн турган. Интернаттарда турар уруглар ортузунда кодур база нептерээн. Өөредилге килдизи кодур эмнээр эм-дом садып алыры-биле школаларга 500 муң рубльди үндүрүп берген. «Кодур чүгле өөреникчилер ортузунда нептерээн эвес, а кодурлаан башкылар, кижизидикчилер база бар» — деп, Комбу-Сюрюн Монгушович чугаалады.

Ак-Довурак хоорайның школаларында, ясли-садтарында кодур уруглар хөй дээрзин хоорайда улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Ю. О. Ооржак база чугаалап олурду.

Кызыл-Мажалыкта дугаары бир ортумак школадан сентябрь 1-де 87 өөреникчи кодурлуг боорга, эмнедип алзын дээш бажыңнарынче чедир чоруткан турган. Оларның чамдыызы ам-даа өөренмейн турар. Кодурлаан уругларның чамдыызының өг-бүлезинге башкылар баарга, ол өг-бүлелерниң кежигүннери шупту кодур аарыындан аараан болгулаар. Кодур чамдык уругларның ада-иези арагачылар болуп турарындан оларның чурттап олурар бажың-балгадының иштн хирлиг-чурттуг, аъш-чеми колдуунда кара шай, кара хлеб болуп турарын олар эскерип көргеннер.

— Кожууннуң девискээринде кодур нептерээн. Бистиң халдавырлыг аарыглар эмнээр эмнелге салбырында 65 орун бар. Олар үргүлчү долу болуп турары-биле кодур эмнээр орун чедишпестир. Кодур эмнээр талазы-биле тускай комиссия бар. Комиссия кежигүннери хемчеглерни ап, шаа-биле ажылдап турар. Кодур эми база чок, ону садып алыр акша-төгерик чедишпес. Кожуун чагыргазы 10 миллион, Ак-Довурак хоорай чагыргазы 600 муң рубльди эм садып алыры-биле биске шилчидип берген. Ол акшаны Кызылда кодур эми садып алыр черже шилчидиптим, ам эмнеп чоруур мен. Эмни эккелгеш, интернаттарга, школаларда кодур уругларны эмчилер боттарывыс эмнээр бис» — деп, кожууннуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизиниң хүлээлгезин күүседип турар Т. С. Серен-Чимит эмчи чугаалады.

Ак-Довурак хоорайның чунар-бажыңы барык ийи чыл дургузунда ажылдавайн келген. Бо хүннерде ол харын чаа-ла ажылдап эгелээн. Чамдык көдээ суурларда чунар-бажыңнар ажылдавайн турар.

Ниитизи-биле кожуунда кодурга удур демиселди чаала чорудуп эгелээн. А аарыг эмин эрттир нептерээн. Бо талазы-биле чонга тайылбыр ажылын чорудуп, хемчеглерни дарый ап чорудары негеттинип турар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

«ДАЛАЙНЫ КАРААМ - БИЛЕ КӨРБЭЭН МЕН»

1970 чылдарның ортузу... Найысылалдың № 2 ортумак школазының бир клазынга ажык кичээлге республиканың башкылары олурушкан. Хөй башкылар мурнунга турган башкы өөреникчилерниң: «Хөгжүлделиг чаартынып турар Тывага удавас далай база тыптыр» деп кайгаткан. «Ырак Тывавыска чалгып-мөөрээн далайның суу чаптып кээрге, агаар-бойдус чылып, Кара далай эриинде ышкаш кат-чимистерлиг, балык-байлаңныг кайгамчыктыг амыдырал эгелээр». Бо медээни чүгле бичии сургуулдар эвес, а республиканың бүгү чону улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган. Ол өөрүшкүге чоргаарал, байырымныг сеткиишкиннер немежип турган.

1989 чыл. Кызыл хоорайның парыгынга митинг-хурал болган. Тываның агаар-бойдузу, аң-мени, кижилерниң кадыкшылы дээш сагыш аарып турар кижилерниң аразында аныяк башкылар хөй. Ынчан чыылганнар шүлүкчүнүң кылен үнүн дыңнаан. Дарагаларның далай деп алган турганы чаптыла берген сугнуң кижилерге, оран бойдуска хай-халапты, аарыг-аржыкты чедирип болурунун дугайында сагындырган сөстер кижилерниң сеткилдеринге дээп, хөй-ниитиниң санал-опалын быжыглаарынга улуг идиглиг болган. Аңгы кижилерниң, ниитилелдиң тыптып келген «далайга» хамаарылгазын, көрүш-бодалының өскерлип турганын илереткен шүлүк «Улуг-Хем» альманагынга 1989 чылда үнүп келген. «Далайны көрбээн мен».

Баштайгы одуругларда өөрүшкү-биле чоргааралдың хөмүрерин артып калган истери иле көскү:

«Талыгырда сураан дыңнаан
боордан башка
Далайны мен караам-биле
көрбээн мен...»

Талыгырда чаттыла берген чыдар далай! Магалыг Кара далай! Ооң эриинге чурттаар туржук, карак-биле көрбээн кижилерге «далай» дугайында мелээ улуг өөрүшкү, идегелдиң демдээ болбазы аргажок. «Далай» — чаартынып турар чаа Тываның символ-демдээ болган.

Хомудаан, кижилерге мегелеттирген сеткил дараазында одуругларда дыңналып турар:

«Шак бо ногаан хөөлбекти
далай дижир
Чалгып-мөөреп, хайынганын
көрбедим чоп».
Черле кижилерниң манап турганы «далай» болгаш көстүп келгени «далайны», оларның поэтиктиг чурумалын деңнеп көөр болзувусса мындыг:

Манап турганы чараш далай
Талыгырда, сураан дыңнаан.
Караам-биле көрбээн мен,
Чалгып-мөөреп, хайынган.
Тыптып келгени «далай»
Баларзыг чыт, ногаан хөөлбек.
Малгаш-тулаа, мөчү-сөөк,
ногаан суг.

А ооң орнунга «Хайыралдыг чуртум бөгүн оскундум» дээн. Тодаргайлаарга,

«Кара чаштан мөңгезинге
бүзүрээним
Хайыралыг чуртум бөгүн
оскундум».

Кижилер төрээн чуртун, ооң девискээрин кезээ мөңгеде турар деп билип, бүзүреп чорааннар. А «ногаан суг» кижиниң ойнап өскен черлерин шыва алы бээрге, чурттап чоруур чурту безин мөңге эвес-тир деп билдипкен. Ындыг бодалдың кижилерниң мөзү-бүдүжүнге, ооң билиишкиннериниң өскелеринге кандыг салдарлыг болганы билдингир. Чүү-даа чүве өскерлир, төпер үе-хуусаалыг. Кижилерниң өске кижилерге, чер-чуртунга, өске-даа чүүлдерге хамаарылгазы, үнези өскерлип болур. Бөгүн чүнү-даа кылыпса, ажырбас. Ону өскээр билип, өскертип болур деп хөөндеп туруш чок, мегечи, саттыныкчы чорук делгерээр.

Александр Даржайның «Далайны көрбээн мен» деп шүлүү — тыва литератураның көскү чедиишкини. Ол утка болгаш хевир талазы-биле онза чогаал. Шүлүктүң темазы чер-чурт дугайында. Идеязы — кижиниң чер-чурту ышкаш мөңге, дээди хайыра чок. Уран-чечен аргалары — «Далайны мен караам-биле көрбээн мен» — деп домак 3 удаа катаптаттынып, рефрен боор эглип келир. Бо сөстер чогаалдың кол бодалының илередикчизи. «Далайны мен караам-биле көрбээн мен» деп домакты «Кижиниң чер-чуртун орнаптар чүүл бо өртемчейде чок» деп билзе чогуур. Тода, чиге деңнелге болгаш метафора балыглаган сеткилге дээп, база-ла чогаалдың идеязын ажыдарынга дуза болган:

«Тааланчыг кавай-уям —
Чаа-Хөл-Аксы
Далайжы дег, мөчү-сөөгү
сугга барган».

Дээди шүлүглелдиң бир системазы буурап дүшкен, а орнунга өске чүү-даа чок болганындан, шүлүктүң ниити интонациязында кочулал болгаш кажыыдалдың аяны дыңналыр. «Далайны көрбээн мен» деп шүлүк бир лириктиг шүлүктер бөлүүнге хамааржыр. Ол лириктиг бөлүктүң темазы чаңгыс — чер-чурту суг адаанга барган лириктиг маадырның хомудалы. Бо шүлүк «Ыяш хоорай», «Чаа-Хөл шынаазының суг хөөлбээнче дүжүп» база «Саян хөөлбээ» деп шүлүктер-биле үп алчып, чаңгыс сеткил-хөөннүң, сагыш-бодалдың сайзыралын көргүзер.

«Ыяш хоорайда» деп ынак кыска тураскааткан шүлүүн лириктиг маадыр мынчаар төндүрер:

Кожуун төвү ыяш хоорай
Хову черже кожүп туру.
Шагаан-Арыг изи артпас,
Саян хөөлбээ дүлүп чиптер.
Чүрээмейден хензиг кысты
Чүү-даа чүве үндүр кыспас»
(1985 чыл).

Бо шүлүкте Саян далайның кандыг чидириглерниң орнун алырып чедир билбейн турганы илдең. А «Чаа-Хөл шынаазының суг хөөлбээнче дүжүп кире берген үезинде кырган ирейниң халактап ыглаанында» база-ла «дүлүп чипти» деп сөстер дыңналыр. Ынчалза-даа мында пазылай берген, хөйнү көрген кижиниң ниитилел «миннип-билип» келбээнде-ле, айыыл-халаптың диргелип келгенин көрүп, дүвүреп турар. Бо циклди доозуп турар дөрткү шүлүк «Саян хөөлбээ» деп адаттынган. «Далай» эвес, а анаа-ла хөөлбек.

«Хөөлбек-далай—хөгжүлде! —
деп,
Көвүү көвей коя сөстеп
Бажып ажыр байыыр туржук,
Падын барап чурттап чор бис.
Өлүг ногаан шилдегер суг,
Өзер чашка ажыың чүл аан?!
«Өскен черин өлүртүп каан
Өгбелерниң кончуун!» дээр
боор...
(1988) ч.

Уран ДОНГАК.
ТДЛТЭШИ-ниң литература секторунуң эртем ажылдакчызы.

ЧАРЛААЛДАР

Ноябрь 12-13-те «Херел» спортзалга «Кадыкшыл болгаш өртемчей» деп темалыг өөредилге-шиңгээл кичээлин чоннуң социал камгалал эргелелиниң чанында «Сүзүглел» төвү эрттирер.

Шиңгээл-кичээлге тибет, улусчу эмнээшкиннерниң аргаларын ажыглаарын өөретпишаан, домнаашкын, судал-дамыр шинчилгезин, судур, тариналар номчулгаларын кылыр.

Кичээлди Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, эмчи-лама, аас чогаал шинчилекчизи **ОНДАР КИШ-ЧАЛАЕВИЧ ДАРЫМА**, лама-башкы **ВЛАДИМИР СҮУР-ООЛОВИЧ ОНДАР** чорудар.

Кичээл 10 шакта эгелээр. Кирери өртектиг.

Кичээл дугайында тайылбырны 3-78-50, 6-17-96, 3-11-25, 3-71-42 телефоннарны дамчыштыр алыр.

«СҮЗҮГЛЕЛ» ТӨВҮ.

БАЙЫРЛАЛЫН ДЕМДЕГЛЭЭН

Россия Федерациязының чаңгыс аай каайлы органнарының тургустунганындан бээр, үш чыл болган юбилейин чоокта чаа ол төп орган болгаш ооң регионнарда органнары демдеглеп эрттирген. Оларның бирээзи Тываның каайлы чери тургустунуп, бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип эгелээнден бээр ол хире үе четпээн, үнер чылдың эгезинде ийиле чыл болур-даа болза, бодунуң профессионал деп болур байырлалын база демдеглеп эрттирген.

Байырлалга тураскааткан байырлыг кежээ ук албан чериниң конторазының хуралдаар залынга болуп эрткен.

Кежээниң кол кезээнден коллектив кежигүннери төп болгаш Тывада каайлы органнарының ажыл-херектериниң канчаар чоруп турарын, келир үеде сорулгалар дугайында солун медээни дыңнап, билип алганнар. Ол ышкаш Тываның каайлы албанының даргазы И. М. Сувандиинге каайлы албанының бирги чергениң чөвүлекчизи, а дарганың бирги оралакчызы А. И. Милейкинге каайлы албанының ийиги чергениң чөвүлекчизи деп атты тывысканын деткип, удуртукчуларынга байыр чедиргеннер.

Кежээниң ийиги кезээ уран чүүл болгаш спортчу оюннар-биле долдунган. Тываның хоочун шүлүкчүлериниң шүлүктери, сураглыг композиторларының ырылары орайга чедир чаңгылаан. Бир эвес хоорайның албан черлериниң, организацияларының аразынга уран чүүл көрүлдезин организастай бээр чүве болза, Тываның каайлы албанының коллективи анаа идепкейлиг киржир, уран талантызын бараалгадыр быжыг агиткультбригада тургустунган.

Валентина САТ.

◆ *4. Аныяк өг-бүлелерге*

КРУПА АЙМААНДАН ЧЕМ КЫЛЫРЫ

Ажыктыг сүмелер

- Каъдык хайындырарынга баалыңныг сава арай-ла таарымча чок. Сава дүвү багай аптаттынар, баалың тиглениң хоорулгаш, каъдыкка холужуп болур.
- Чыпшыныычал болгаш суук каъдык хайындырып турааш, ону үргүлчү былгап турар. Эмин эрттир дүрген былгаарга, үр хайнып. Ынчангаш оожум, өй-тап былгаза эки.
- Гречкадан аңгы крупалардан хайындырар дээн каъдыкка чигирни салып ап болур: 1 килограмм крупага 125-150 грамм чигир салыр кылдыр өйлеп алыр.
- Каъдык хайнып турда, олче ак-саржаг каап аарга, амданы чаагай болур.
- Сүтке хайындырар дээн каъдыкче дусту крупаны урар бетинде сүтке каар.
- Дүрген чымчаачал, шүүлең гречкадан каъдык хайындырар бетинде крупаны хооруп алза эки. Крупаны духовкага ийикпе азы шой сковородага хоорар. Хооруп каан крупадан хайындырган каъдыктың амданы болгаш чыды хөлчок чаагай болур.
- Дүрген чымчаачал, шүүлең гречкадан каъдык хайындырып турааш, хөй былгавас.
- Каъдык хайнып турган сакпыңны, каъдыктың суу соглуп, крупа чымчап чорда, улуг сакпыңга суг куткаш, каъдыктыг демги сакпыңны улуг, суглуг сакпың иштинге салгаш, кайы-даа сакпыңның аксын дуглааш хайындырарга, каъдык сакпың дүвүнге чыпшынмас, хуюксувас болгаш дески быжар.
- Пудинг дээр каъдык хайындырарда дүрген чымчаачал, шүүлең крупа шилип алыр.
- Творог холумактыг пудинг чаагай чыттыг, амданныг болзун дизе, мандарин азы апельсин, лимон картын творог-биле катай эът тыртар машинага тыртыптар.
- Дагаа чуурганы холааш, котлета, биточки, запеканка белеткээр дизиңерзе база-ла дүрген чымчаачал, шүүлең крупадан шилип алыңар.
- Ристиң өңү ак болзун дизе, ону хайындырып турган сугже лимон чулуундан каш дамдыны немээр.

Валентина САТ
чыып белеткээн.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Суббота

НОЯБРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

7.30 Ажылгыр кижиниң суббота эртени.
8.15 Спорт шанс.
8.45 Лама сөзү. Митрополит Кирилл.
9.00 Уругларга дамчыдылга.
9.30 МИР.
11.00 Эртенги почта.
11.30 Медицина сеңээ.
12.00 «Грузия—чаңгыс». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги кезээ.
15.40 Үзүктелиишкин чокка.
13.50 Амданнанышкын.
14.03 «Ийиги төрүттүнүүшкүн».
14.52 МЕДЭЭЛЕР.
15.00 Демократияны чедип алыры. 5-ки фильм—«Хоойлу ёзугаар эрге-чагырга».
16.00 Уран чүүлдерниң делегей фестивалы. Сочи хоорайдан дамчыдылга.
16.25 Бир-ле черде хоорай бар... Чаңгыс чер-чурттуглар клуву.
17.20 «Дириг амытаннар аймаа». Зоопарктар амыдыралының дугайында хөй сериялыг фильм.
18.00 Аас-кежиктиг таварылга.
18.50 Соонда болгаш мурнунда.
19.40 «Шляпаларлыг команда». Телесериал. 4-кү серия (АКШ).
20.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».
21.00 Чедиишкиннер дугайында медээлер.
21.45 «Коламбия Пикчерс», «Балантре кожай» деп телесериалды көргүзер. 1-ги сериязы.
22.40 Шоодуг панорамазы.
23.20 «Парнасче базым» деп телефестиваль. Фестивальдың төнчүзү болгаш гала-концерт.
23.50 МЕДЭЭЛЕР.
00.05 «Парнасче базым» деп фестивальдың уланчызы.
00.52 Пресс-экспресс.
01.00—01.25 «Парнасче базым» деп фестивальдың төнчүзү.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Тодаргайы-биле.
8.30 Автомиг.
8.35 Музыка клазы.
9.05 Пилигрим.
9.50 Парламент неделязы.
10.35 «Сарыг кижилер».
11.35 Фильмниң баштайгы көргүзүү.
11.50 «Угбашкылар». Уран-чечен фильм.
13.40 Тараачыннар айтырыы.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.20 Де факто.
14.35 Бүгү салгалдарга музыка.
15.05 «Канчаар чурттаар бис?».
15.50 «Эдера». Уран-чечен фильм. (Италия). 9-ку сериязы.
16.50 Кызыгаар чок футбол.
17.35 «Дон Кихот». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. (АКШ).
18.35 Хүнnүң-не байырлал.
18.50 «Удувастаары». А. Розенбаум.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Си-би-эс-тиң кинотеатры. «Сөөлгү кижиге чедир» Уран-чечен фильм. «Дары чыды» деп сериалдан.
22.05 Шуут чажыт.
23.00 Спортчу карусель.
23.15 «Меняйлдар». Уран-чечен фильм.
00.40 «А» программа.
01.40—01.43 Сылдыстар чугаалаарлар.

Воскресенье

НОЯБРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

8.15 Олимпийжи эртен.
8.50 «Спортлото».
9.00 «Марафон-5».
9.30 Эртен эрте.
10.00 Полигон.
10.30 Амдыызында дөгерези бажыңда.
11.00 Эртенги сылдыс.
11.50 «Грузия—чаңгыс». 2-ги кезээ:
12.55 Авто-шоу.
13.10 Белектиг шпаргалка.
13.25 «Вагон-03».
13.55 Ус-тывыштың дириг ыяжы.
14.00 «Кустонуң командазының суг адаанга аян-чоруу». Барымдаалыг фильм.
14.50 МЕДЭЭЛЕР.
15.00 «Тиилелгениң стратегиязы». Барымдаалыг сериал. 6-гы фильм—«Днепр дээш тулчуушкун».
15.55 Телескоп.
16.25 «Баскетболга сундугуушкун», «Буктар хайган ёзулуг аңчылар». Мульт-сериалдар.
17.25 «Төрүттүнген хүнүн-биле, «Маяк»! Радиостанцияның 30 чылынга тураскааткан кежээ.
18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 «Кежээки дааш» ансамбль ойнаар.
19.20 Европаже орук,
19.50 Ален Делон «Зорге» деп фильмде.
22.00 УЛУГ-ХҮН.
22.55 «Поменад Мариинскиде».
23.52 МЕДЭЭЛЕР.
00.00 —00.50 Футбол. Россияның чемпионады.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Автомиг.
8.25 Павел Корин.
8.45 «Алдын күс» фестиваль. 1-ги кезээ:
9.15 Бистиң садывыс.
9.45 Клип-чапсар. В. Цыганова.
9.50 Кипрас Мажейка. «Биче Европадан» репортажтар.
10.25 «Чемпионнарга эртенги чем».
10.55 Аты-баты...
11.25 «Он сески чыл». Уран-чечен фильм.
13.15 «Мында кол кижи мен».
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.20 «Кезин болбас».
14.35 «Орус балет».
15.40 «Эдера». Уран-чечен телефильм. 10-гу сериязы.
16.35 Видеопоэзия. К. Кедров.
16.50 Дөрбелчинде көпеек.
17.20 «Өскелерге дөмейлешпес кижи».
18.10 Диснейниң хуулгаазыннары. «Гофи болгаш ооң командазы», «Кара плаш».
19.05 Хүннүң-не байырлал.
19.20 «Ачазының музыказы».
19.50 Спортчу карусель.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Кинофестиваль: «Тиилелге хүнү». «Ис чок читкен». Уран-чечен фильм.
22.30 «Хоорайжыгаш».
23.00 Шарман-шоу.
00.05—00.10 Сылдыстар чугаалаарлар.

ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың Эт-хөреңги күркомитеди дуржулгалыг экономистерни, мергежилдиг программисти ажылче чалап тур. Чазак бажыңының № 432, 435 кабинеттеринге күзелдиг кижилер кээп болур. **Телефоннары:** 3-52-45, 3-77-03.

АГААР

Бөгүн республикага көжүп турар булуттаар, чамдык черлерге өл хар чаар, дагларга улуг хар дүжер. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс —2+3 градус чылыг, дүне 5-10 градус соок.

Кызылга бүрген, аязып каап турар агаар болур. кезек өл хар чаар. Хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Хүндүс 0+2 градус чылыг, дүне 8-10 градус соок болур.

Үшкү хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы чугула хүн.

КИНО

НОЯБРЬ 1-де

«НАЙЫРАЛ»: «Кыс бөрүнүн ээп келгени» (Польша) 10.00 12.00, 14.00, 16.00, 18.00,

Видеозалга: «Парижтен келген душтук кыс» (Россия) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Дургун» (2 сериялыг) 12.00, 14.40, 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өлүмнүг дугуржулга» (АКШ) 14.00, 15.50, 17.40 шактарда.

Кызыл районнуң Ээрбек школазының хоочун башкызы
Седенмаа Самбыловна
ХЕРТЕКТИН
аар аарааш мөчээнин ооң эш-өөрү дыңнатпышаан, уругдарынга, чоок төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 667000

АЛАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл агыйы — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаңда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары 1.0000?

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңналдылары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы — 14.635. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 233.